

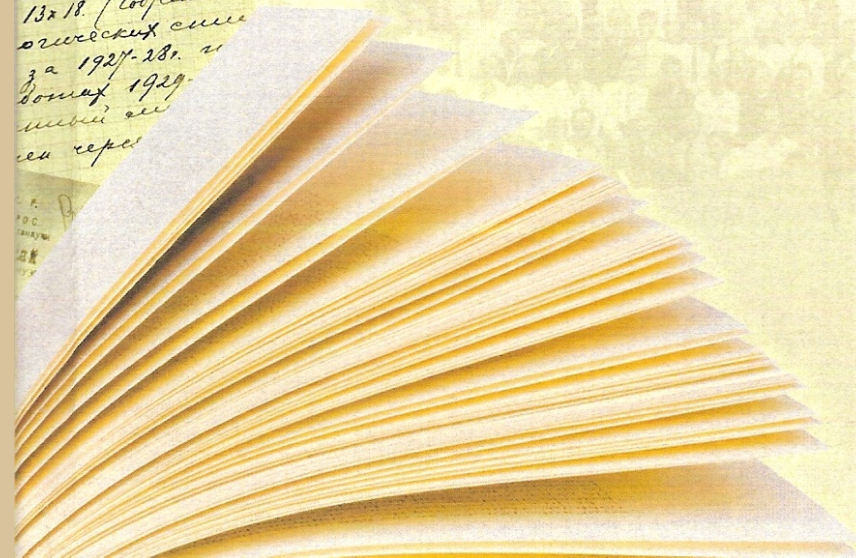
**Nishanova Dildora
Komiljonovna**

**MANBASHUNOSLIK:
tavsif va tadqiq**

7442

9789910616174

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ORIENTAL UNIVERSITETI**

Nishanova Dildora Komiljonovna

**MANBASHUNOSLIK:
tavsif va tadqiq**

Uslubiy qo‘llanma

I kitob

**“ZAMON POLIGRAF”
NASHRIYOTI
TOSHKENT – 2025**

UDK: 001.814.2

KBK:56.14.1

N14

Muallif-tuzuvchi: Nishanova D.K. MANBASHUNOSLIK: tavsif va tadqiq. Uslubiy qoʻllanma. – Toshkent: Oriental universiteti, “Zamon poligraf” nashriyoti 2025. – 124 b.

Taqrizchilar:

- Z.Islomov** O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi professori, filologiya fanlari doktori
- N.Mamataxunov** Oriental universiteti rektori, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Ushbu qoʻllanma tarixchi uchun eng asosiy ish — manbani topish, tekshirish va ishonchli talqinga aylantirish jarayonini ixcham, amaliy yoʻl-yoʻriq sifatida taqdim etadi. Unda manbani aniqlash va “pasport” tuzish, tashqi (provenans, sana, material) hamda ichki tahlil (janr, auditoriya, muallif maqsadi) bosqichlari, qiyosiy oʻqish va triangulyatsiya usullari bir zanjirda beriladi. Qadimgi Eron–Hind–Yunon–Rim yozuvlaridan tortib, VI–VIII asr turk–xitoy–sugʻd dalillari, IX–XII asr musulmon Sharqi hamda XIII–XIV asr va Temuriylar davri manbalari boʻyicha kalit matnlar, ularning xususiyatlari va odatiy tarafkashlik nuqtalari qisqa sharhlanadi.

Uslubiy qoʻllanma tarix yoʻnalishi professor-oʻqituvchilari, talabalari va barcha qiziquvchilarga moʻljallangan.

Mazkur uslubiy qoʻllanma Oriental universiteti kengashining 2025-yil 22-oktabrdagi 2-sonli yigʻilishida koʻrib chiqilgan va nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9910-616-17-4

© O‘zbekiston milliy universiteti, 2025
© Nishanova Dildora Komiljonovna, 2025

MUNDARIJA

KIRISH.....	4
1-MAVZU: MANBASHUNOSLIK FANI PREDMETI, MAQSAD VA VAZIFALARI	9
2-MAVZU. QADIMGI ERON, HIND, YUNON VA RIM TARIXIY YOZMA MANBALARI	32
3-MAVZU. VI-VIII ASRLARGA OID TARIXIY MANBALAR: TURK, XITOIY VA SUG'D TILIDAGI BITIKLAR ASOSIDA.....	51
4-MAVZU. O'RTA OSIYO TARIXIY MANBALARI (IX-XII ASRLAR)	65
5-MAVZU. TEMURIYLAR DAVRIGA OID QO'LYOZMA VA TOSHBOSMA ASARLAR.....	86
GLOSSARIY.....	111
FOYDALANISH UCHUN TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:	120

KIRISH

“Hamma o‘z tarixini ulug‘laydi. Lekin bizning yurtimizdagidek boy o‘tmish, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo‘q. Bu merosni chuqur o‘rganishimiz, xalqimizga, dunyoga yetkaza bilishimiz kerak”.

Sh. Mirziyoyev,

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

Tarixchi uchun hamma yo‘l manbaga borib taqaladi. Dalil qayerda bo‘lsa, tilshunoslik va tarixiy tafakkur ham o‘sha yerda ish boshlaydi. Hujjat, yozuv, bitik, xarita, tanga, qabr toshi, sayohatnoma yoki tazkira bo‘lmas ekan, voqea haqida gap ochish faqat taxminga aylanadi. Shuning uchun manbashunoslikni oddiy “yordamchi” yo‘nalish deb qarash noto‘g‘ri; u tarixiy tadqiqotning bo‘g‘inlari orasidagi birlashtiruvchi mexanizm bo‘lib, ma‘lumotni izlash, aniqlangan materialning kelib chiqishini ko‘rsatish, uning haqiqiyligini sinash, mazmunini tahlil qilish va turli manbalardan kelgan signallarni bir-biriga bog‘lash ishlarini yagona tartibga soladi. Qo‘lingizdagi uslubiy qo‘llanma aynan shu jarayonni amaliy ko‘nikmaga aylantirishga xizmat qiladi: u talaba va yosh tadqiqotchini manba bilan mustaqil ishlashning to‘liq sikliga olib kiradi va yakunda ilmiy xulosani halol va tekshiruvchan shaklda yozib chiqishga yo‘llaydi.

Manba bilan ishlashning eng birinchi qadami — mavjud dalil tashuvchilarni aniqlashdir. Bu yerda so‘z faqatgina matnli qo‘lyozmalar haqida emas. Arxeologik topilmalar, epigrafika, numizmatika, ikonografiya, kartografiya, og‘zaki tarix hujjatlari va zamonaviy raqamli korpuslar ham teng darajada ahamiyatga ega. Har bir tur o‘zining tekshiruv usullarini talab qiladi: masalan,

yoʻzma matnda paleografik va ortografik alomatlar muhim boʻlsa, tangada zarb joyi va metall tarkibi, kitobalarda tosh oʻyma uslubi, xaritada esa topografik realiya bilan moslik birlamchi indikator boʻlib xizmat qiladi.

Shu oʻrinda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti taʼkidlaganidek, *“Biz nima uchun Imom Buxoriy muzeyini tashkil qilyapmiz? Nima uchun tarixiy kinolar ishlatyapmiz? Chunki eng katta maktab, eng katta tarbiya – tarixning oʻzi. Yoshlarimiz tariximizni yaxshi bilishi, boshqalardan emas, oʻzimizning bobolarimizdan namuna olishi kerak”*¹. Ushbu fikr manbashunoslik fanining naqadar dolzarb ekanini, tarixiy merosni toʻgʻri talqin qilib, uni yosh avlodga zamonaviy usullar orqali yetkazishning muhimligini yaqqol koʻrsatib beradi.

Keyingi bosqich — manbani tashqi mezonlar boʻyicha tekshirish. Hujjat qayerdan chiqqan, uning yoʻli qanday kuzatilgan, qogʻozida qanday suv belgisi bor, koʻchirganning izohi (kolofon) nimani aytadi, bogʻlash uslubi qaysi hudud va davrga xos, yozuv qoʻli qaysi skriptoriy anʼanasiga tegishli — bularning bari aslyat va vaqt masalasini aniqlashtiradi. Shu bilan birga, nusxa va aslyat munosabatini ajratish, variantlar oʻrtasida farqlarni qayd etish, gʻalatlari va keyingi qoʻshimchalarni koʻrsatish ham zarur. Mazkur jarayon ilmiy natijaning poydevorini mustahkamlaydi: tashqi tahlilsiz ichki tahlil ishonchni toʻla qozona olmaydi.

Manbaning ichki mazmunini tahlil qilish esa boshqacha koʻnikmalarni talab qiladi. Matnning janri, yozilish vazifasi va moʻljallangan oʻquvchisi, muallifning siyosiy yoki mazhabiy

¹ Shavkat Mirziyoyev: Eng katta maktab, eng katta tarbiya – tarixning oʻzi.
<https://president.uz/uz/lists/view/7515>

nuqtayi nazari, til va atamalarning o'sha davrdagi ma'nosi — hammasi muhim. Qadimiy nomlarning bugungi semantik qobig'iga mos kelmasligi ko'p bahslarga sabab bo'ladi; shu bois tarixiy atamalarning mazmuni kontekst ichida ochiladi. Asardagi rivoyatlar, mubolag'alar, saroyga yaqin til, diniy iste'molga xos uslub yoki legitimlashtiruvchi ohang mavjud bo'lsa, ular qayd etilib, talqinda hisobga olinadi. Ichki tahlil natijalari tashqi tekshiruv bilan tayanishganda, manbadan olinadigan xulosa mustahkamlanadi.

Har bir iddao bitta matnga tayanib qolmasin uchun qiyosiy o'qish va kesib tekshirish zarur. Turli tipdagi kamida uch manbadan bir dalilga ishora topilsa, uni ancha ishonchli deb baholash mumkin. Masalan, tarixiy voqeani bir tazkira hikoya qilsa, unga mos yozuv qabr toshida yoki tangada aks etgan bo'lishi, xaritada esa toponim orqali ko'rinishi ehtimoli mavjud. Shu ma'noda "triangulyatsiya" dalil kuchini belgilashning qulay vositasidir. Qo'llanma qiyosiy o'qish uchun namunaviy matritsalar, tekshiruv savollari va kayfiyat-indikatorlari ro'yxatini taklif etadi.

Olingan natijani qanday yozish masalasi ham kam bo'lmagan ahamiyatga ega. Ilmiy bayon aniq va ishora-izoh bilan boy bo'lishi, da'vo, dalil va mantiq orasidagi bog'lanish ravshan ko'rinishi lozim. Buning uchun biz oddiy va samarali tuzilma taklif qilamiz: avval asosiy fikr qisqa va ravshan aytiladi, so'ng unga tayanch bo'luvchi iqtibos va tavsifiy dalillar keltiriladi, oxirida esa bu dalil nima uchun aynan shu xulosani qo'llab-quvvatlayotgani mantiqan tushuntiriladi. Havolalar bir xil formatda beriladi; tarix sohasida izohli havola va bibliografiya tizimi keng qo'llanadi, shu bois mos andoza tanlanadi va qat'iy

saqlanadi. Yozuv etikasi, ya'ni begona fikrdan foydalanganda manba ko'rsatish, qayta bayon qilganda ham havola qoldirish, matndan aynan ko'chirishda tirnoq va sahifani ko'rsatish, plagiatdan butkul tiyilish — o'quvchi ishonchini ta'minlaydigan talablar qatoriga kiradi.

Raqamli vositalarsiz bugungi tadqiqot to'liq kechmaydi. Kataloglarda izlash, qo'lyozma tasvirlarini ko'rish, matnlarni transliteratsiya qilish, bibliografiyani boshqarish, ma'lumotlarni saqlash va versiyalarini nazorat qilish — bularning hammasi o'qish jarayonining tabiiy qismiga aylangan. Qo'llanma fayl nomlash va papka tuzish odatini, metama'lumotni saqlash, raqamli tasvirlar bilan ishlash protokollarini, matnni belgilashning zamonaviy tamoyillarini sodda tilda tushuntiradi. Turli platformalardan olingan materillarni bir joyda tartibli saqlash, iqtiboslar bazasini to'plash va avtomatik bibliografiya yaratish kabi ko'nikmalar ilmiy ish tezligini oshiradi va xatolarni kamaytiradi.

O'qitish jarayonini rejalashda biz faollikni ustuvor qo'yamiz. Talaba matnni yod olish emas, muammo yechish orqali o'rganadi: bir dasta qo'lyozmaning kelib chiqishini izlaydi, filigranni rasm bilan solishtiradi, nusxalar o'rtasidagi farqlarni kollatsiya qiladi, so'ng muallifning niyatini matnning ichki dalillari bilan tekshiradi. Darsda nazariy tushuncha qisqa beriladi, asosiy vaqt amaliy tahlilga sarflanadi. Guruh bo'lib ishlash — bir manbani turli ko'z bilan ko'rish imkonini beradi: kimdir paleografiyaga e'tibor qaratadi, boshqasi semantik qatlamni ochadi, yana biri tarixiy fonni tiklaydi. Yakunda barcha topilmalar birlashtirilib, umumiy xulosa va bahs yozib chiqiladi.

Baholash ham shunga mos: muntazam kichik tekshiruvlar, jamoaviy ishlar, oraliq esselar va yakuniy loyiha orqali o'sish ko'rsatkichi kuzatiladi. Talabdan manba "pasporti" tuzish, annotatsiyalangan adabiyot ro'yxati tayyorlash, qiyosiy jadval yaratish, qisqa kritik nashr qilish va yakuniy tahliliy maqola yozish kutiladi. Har bir topshiriq uchun mezonlar oldindan beriladi: aniqlik, izchillik, dalilga tayanish, uslubiy tozalik, havolalarning to'g'riligiga alohida e'tibor qilinadi. Shuningdek, o'z-o'zini tahlil qilish odati ham qo'llab-quvvatlanadi: talaba qaysi bosqichda qiyinchilikka uchraganini, keyingi safar nima o'zgartirishini qisqa qayd qiladi.

Har qanday ilmiy mehnatda xatolar bo'lishi mumkin. Eng ko'p uchraydiganlari — bugungi tushunchani o'tmishga ko'chirib yuborish, o'z fikrini tasdiqlaydigan dalillarni tanlab olish, nusxani asliyat o'rnida talqin qilish, havolasiz qayta bayon qilish. Qo'llanma bularni oldini olish uchun tekshiruv ro'yxatlari va amaliy maslahatlar beradi. Masalan, har bir da'vo uchun kamida ikki mustaqil manbadan tasdiq qidirish, har matnni yozilgan davr tili bilan o'qishga harakat qilish, qarama-qarshi fikrlarni albatta muhokama qilish kabi odatlar xavfni kamaytiradi.

Tarixiy bilim shunchaki rivoyat emas, u sinchkovlik, izchillik va halollikdan tikiladi. Dalilni ko'rish — bir narsa, uni tekshirish — ikkinchi, to'g'ri tushuntirish — uchinchi, hammasini boshqalarga tekshiruvchan tarzda ko'rsatish esa — yakuniy bosqich. Manba — yo'lning boshlanishi, lekin to'g'ri metod uni ilmiy natijaga aylantiradigan yagona vositadir.

1-MAVZU: MANBASHUNOSLIK FANI PREDMETI, MAQSAD VA VAZIFALARI

Tayanch tushunchalar: *tarixiy manbalar, manbashunoslik, madaniyat (moddiy/ma'naviy), birlamchi manba, ikkilamchi manba, provenans, autentiklik, ishonchlilik, germenevtika, tahlil, narrativ, diplomatika, evristika, analiz, sintez, moddiy madaniyat predmetlari, arxeologik topilmalar, epigrafika, qo'lyozma, yilnoma, diplomatik hujjat (farmon, yorliq), xarita/kartografik manbalar, foto, kino, fono/audio, davriy matbuot, raqamli/virtual manbalar, og'zaki tarix, numizmatika, sfragistika, geraldika.*

Insoniyat tarixini o'rganishda tarixiy manbalar hal qiluvchi o'rinda turadi. Qanday qilib imorat qurilish materiallarisiz bunyod bo'lmasa, o'tmish ham manbalarsiz ilmiy idrok etilmaydi. Odamlar o'z ijtimoiy-tarixiy faoliyati davomida tajriba orttirib, uni keyingi avlodlarga qoldirish uchun turli buyumlar, inshootlar, hujjatlar, yozuvlar, rasmlar va asarlar yaratadilar hamda axborotni moddiy obyektlar ko'rinishida "kodlaydilar". Tarixiy manbalar — inson qo'li va aql-zakovati bilan yaratilgan barcha predmetlar va asarlar majmui; manbashunoslik esa shu axborot manbalari orqali bizni qurshagan olamni anglashning usuli va vositasidir. Demak, tarixiy manbalar deganda inson va jamiyat o'tmishini aks ettirgan moddiy hamda ma'naviy madaniyat yodgorliklari tushuniladi. Shu o'rinda manbalar odatda birlamchi (bevosita davr mahsuli) va ikkilamchi (keyinroq tuzilgan, talqin xarakteridagi) ko'rinishlarga ham ajratilishi, tadqiqotda ularning o'rne va vazni farqlanishi muhimligini ham unutmaslik kerak.

“Madaniyat” — tabiat emas, balki insonlar yaratgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklar yig'indisi. U mehnat mahsuli

bo'lgan qurollar, inshootlar, san'at asarlari, yozma yodgorliklar va hokazolarni, ya'ni ongli faoliyat natijasida vujudga kelgan buyumlar olamini qamrab oladi. Inson yaratgan buyum va matnlarda avvalo o'zi va u yashagan jamiyat gavdalanadi; shu bois har qanday buyum yoki asar o'z ijodkori, davri va muhitini "gapirtiradi". Ma'naviy madaniyat tarkibiga urf-odatlar, marosimlar, ramzlar, ramziy amaliyotlar ham kiradi; ular ko'pincha yozma va moddiy izlar bilan birga yashab, manbaning ma'nosini boyitadi.

Manbalar odatda kundalik ehtiyojdan kelib chiqib yaratiladi. Ularning estetik yoki tarixiy qimmatini yaratuvchi uchun ko'pincha ikkilamchi bo'lgan; shu sabab ko'plab buyum va matnlarning keyinchalik tarixiy manbaga aylanishi ijodkorning o'ziga ham kutilmagan hol bo'lgan. Masalan, soliq daftarlari, qurilish smetalari, rasmiy farmon va yorliqlar, oddiy yozishmalar yoki ro'yxatlar hozir biz uchun qimmatli axborot manbalariga aylangan.

Tarixiy manbalarni, umumiy ma'noda, ikki yirik guruhga ajratish mumkin:

Moddiy madaniyat predmetlari: mehnat qurollari, binolar, turar-joylar, mudofaa va sug'orish inshootlari, aloqa vositalari, uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechak, qurol-aslahalar va inson hayoti uchun zarur boshqa ashyolar. Ularni o'rganish jamiyat tarixini anglashda muhim, chunki moddiy shart-sharoitlarni bilmasdan ijtimoiy taraqqiyotni tushunib bo'lmaydi. Bu yerda arxeologik qatlam, qatlamning stratigrafiyasi va topilmalar konteksti (topilgan joyi, birga topilgan predmetlar) ham hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ma'naviy madaniyat yodgorliklari: til, xalq og'zaki ijodi, san'at asarlari, kuy-qo'shiqlar, yozma manbalar va boshqalar. Ular jamiyatning intellektual ufqi va qadriyatlarini, dunyoqarashini, mentalitetini ochib beradi.

Buyum va matn ko'pincha birga yashaydi: matn bitilgan yoki predmet tasviri tushirilgan buyum, kitob yoki qo'lyozmaning qog'ozi, siyohi, bog'lamasi va holati (faktura) manbaning moddiy hamda ma'naviy jihatlari chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Ko'p hollarda moddiy yodgorliklarning sifati jamiyatning ma'naviy darajasini — ilm, ma'rifat, adabiyot, san'at rivojini bevosita belgilab beradi. Bu holat kodikologiya (kitobning moddiy tuzilishini o'rganuvchi yo'nalish) va paleografiya (yozuv turlarini o'rganuvchi yo'nalish) bilan yaqindan bog'liq.

Yozuvning paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan ma'naviy yodgorliklarning yangi muhim turi — yozma manbalar vujudga keldi. Insoniyatning so'nggi 5–6 ming yillik tarixini to'liq va har tomonlama aks ettirishda aynan yozma manbalar tayanch vazifasini bajaradi. O'tmishda yozuv qoyalarga, sopol/to'sh taxtachalarga, pergament va metall buyumlarga, hatto matolarga bitilgan; ayrim hududlarda papirus, qayin po'stlog'i kabi materiallar ham qo'llangan. Qog'oz ixtiro qilinib, kitob bosish yo'lga qo'yilgach, yozma manbalar miqdori keskin oshdi. Albatta, barchasi bizgacha yetib kelmagan, biroq qolganlari ham tarixni tiklashda beqiyos ahamiyatga ega. Yozma manbalarning turlari (yilnomalar, xatlar, daftarlar, diplomatik hujjatlar, tarixiy-jug'rofiy asarlar, nasriy va nazmiy matnlar) ham tahlil usullarini tanlashda mezon bo'lib xizmat qiladi.

XIX–XXI asrlarda fan-texnika taraqqiyoti bilan davriy matbuot (gazeta, jurnal), foto, kino va fono (audio) hujjatlar,

shuningdek raqamli/virtual manbalar paydo bo'ldi. Bular bilan ishlashda kadr va rakurs, montaj, yozuv qurilmasi, metama'lumot (metadata), fayl formati singari texnik xususiyatlarni ham inobatga olish zarur. Masalan, foto va audio fayllardagi EXIF/ID3 ma'lumotlari, video montaj izlari, fayl yaratilgan/ o'zgartirilgan vaqti kabi ko'rsatkichlar manbaning haqiqiylikini baholashda dalil bo'ladi. Turli turdagi manbalardan uyg'un foydalanish jamiyat tarixini iloji boricha chuqurroq va xolisroq o'rganish imkonini beradi; shu bilan birga og'zaki tarix (intervyular, esdaliklar) materiallarini ham tahliliy mezonlar asosida jalb qilish zarur.

O'rta asrlardayoq diniy, ilmiy va adabiy kitoblar hamda qo'lyozmalarni o'qish, aslni nusxadan ajratish, nusxalar zanjirini tiklash madaniyatning ajralmas qismiga aylangan. Asarga tarixiy manba sifatida qarash g'oyasini ilmiy asosda birinchi bo'lib nemis ilohiyotshunosi va faylasufi Fridrix Shleyermaxer (1768–1834) ilgari surdi. U “Germenevtika va tahlil, xususan ularning Yangi Ahdga munosabati to'g'risida” asarida ikki yo'nalishni ajratadi:

Germenevtika — matnni talqin etish san'ati, “o'zgalar nutqini tushunish”. Bu jarayonda “germenevtik doira” — matn va kontekst o'rtasida doimiy ravishda oldinga-ortga harakat qilib, mazmunni chuqurlashtirish — muhim tamoyildir.

Tahlil — manbada “bo'lmasligi lozim bo'lgan holatlar” ko'ringanda sinchiklab tekshirish; nuqsonlarni ko'chirishdagi mexanik xatolar va muallif xatolariga ajratish, asliyatni aniqlash. Bunda matn variantlari (nusxalari)ni solishtirish va stemma (nusxalar geneologiyasi) tuzish ham qo'llanadi.

Shleyermaxer manbadagi ma'lumotlar ishonchliligini baholash mezonlarini to'liq ishlab chiqmagan bo'lsa-da, u kiritgan "germenevtika" va "tahlil" tushunchalari keyingi taraqqiyot uchun zamin bo'ldi.

Bartold Georg Nibur (1776–1831) "Rim tarixi" da manbalarni tahlil qilish orqali Rimga asos solinish haqidagi rivoyatning afsonaviy xarakterini ko'rsatdi. Leopold fon Ranke (1795–1886) esa G'arbiy Yevropaning XVI–XVII asrlar siyosiy tarixiga oid asarlarida "tarix qanday kechgan bo'lsa, shunday yozish" zarurligini ilgari surib, original manbalarni topish va ularni tekshirish tamoyillarini mustahkamladi. Ranke arxiv hujjatlariga tayanish, diplomatik materiallar va korespondensiyalarni tizimli ishlashni qadriyatga aylantirdi. Fransuz medievisti Pyer Donu (1701–1840) milliy arxiv hujjatlarini tasniflash tamoyillarini ishlab chiqdi hamda tahlil bo'yicha ma'ruzalar o'qidi; uning tasnif va inventarizatsiya me'yorlari keyingi arxivshunoslik amaliyotida standartga aylandi.

XIX asr boshlarida tabiiy fanlardagi yirik kashfiyotlar natijasida empirik usullar gumanitar fanlarga chuqur kirib bordi. Eng yirik infratuzilma tashabbuslardan biri — Germaniya tarixi yodgorliklari to'plami Monumenta Germaniae Historica bo'lib, 1819 yilda "Die Gesellschaft für ältere Geschichtskunde" jamiyati tuzildi, 1826 yilda ilk jild nashr etildi. 1875 yildan Georg Vayts (1813–1886) rahbarligida loyiha tizimli rivoj topdi. Monumenta korpusi ilmiy-tahliliy matnlar, apparat criticus, izohlar va ko'rsatkichlar bilan manbalarni "namunaviy" nashr qilish andozasini yaratdi. Tarixchi F. K. Dalmanning "Quellenkunde der deutschen Geschichte" (1869–1883) asarida ilk bor

“manbashunoslik” atamasi fanga mustaqil yo‘nalish sifatida kirib keldi va u metodik qo‘llanma sifatida muomalaga kirdi.

Rossiyada 1812 yilgi Vatan urushidan so‘ng manbalarni to‘plash va nashr etish jonlandi. 1811 yilda Tashqi ishlar vazirligi arxivida nashr komissiyasi tuzildi; N. P. Rumyantsev homiyligida “Собрание государственных грамот...” to‘plami (1229–1696) tayyorlandi. 1834 yildan Arxeografik komissiya “Полное собрание русских летописей”ni (1837 yildan) hamda M. M. Speranskiy boshchiligida “Полное собрание законов Российской империи”ni nashr qildi — bu korpuslar hanuz katta ahamiyatga ega. Ularning ilmiy tahliliy apparati (variantlar, izohlar, ko‘rsatkichlar) rus tarixnavisligining standartlarini belgilab berdi.

XIX asr ikkinchi yarmida pozitivizm gumanitar metodologiyaga kuchli ta‘sir ko‘rsatdi: faktlarni to‘plash, tasvirlash va tizimlashga urg‘u berildi; dalilsiz sxemalardan voz kechish talabi ko‘tarildi. Sharl Viktor Langlua (1863–1920) va Sharl Senobos (1854–1942) “Tarixni o‘rganishga kirish” (1898) asarida tadqiqotni uch bosqichga ajratadi:

Evrastika (dastlabki ma‘lumotlar): hujjatlarni izlab topish va to‘plash; bibliografiya va kataloglar bilan ishlash, fond va kolleksiyalarni xaritalash.

Analitik jarayonlar:

tashqi tahlil — muallif, vaqti, joyi, provenansi;

ichki tahlil — mazmun, konseptlar, ishonchlilik, mantiqiylik, qarama-qarshiliklar;

Sintez: faktlarni tizimlash, tarixiy jarayon “tarhini” chizish, umumlashmalar.

Bu yondashuv manbani ko'proq "faktlar ombori"ga aylantirganligi uchun ba'zan hujjatning yaxlit mohiyatini ko'rish qiyinlashdi; shu bois keyinchalik mazmuniy-kontseptual tahlilga, ijtimoiy-iqtisodiy faktorlar va "kundalik hayot tarixi"ga e'tibor kuchaydi.

Nemis tarixchisi I. G. Droysen (1808–1884) "Historika"da manbani faktga yaqinligiga ko'ra ajratadi: bevosita yetib kelgan "tarixiy qoldiqlar" va boshqalar hikoyasi orqali bilvosita yetib kelgan "tarixiy rivoyatlar/an'analar". Bu konsepsiyani E. Berngeym (1850–1942) "Tarixiy usul darsligi"da chuqurlashtirib, qoldiqlarda asliyatni tekshirish yetarli bo'lishi mumkin, bilvosita manbalar esa barcha usullar bilan tahlil etilishi shartligini uqtiradi. U, shuningdek, manbalarni baholashda "ichki dalillar og'irligi" (weight of evidence)ni farqlashni taklif etadi. XVII–XVIII asrlardayoq hujjatli (diplomatik) manbalarni narrativlarga nisbatan ustun qo'yish haqidagi bahslar mavjud bo'lgan — bu munozaralar keyin ham davom etdi.

Pozitivistik modelning ikki muammosi bor edi: (1) manbani faqat faktlar deposi sifatida ko'rish, (2) ochiq yevropasentrizm. Amaliyot esa insoniyat tarixini yaxlit fenomen sifatida ko'rishga majbur qilardi. Shundan kelib chiqib, yangi metodologiyalar izlandi, fanlararo aloqalar kuchaydi, komparativ yondashuvlar yo'lga qo'yildi.

XX asr boshida neokantchilik va fenomenologiya yo'nalishlari shakllandi. Neokantchilik g'oyalaridan ilhomlangan Lyusen Fevr (1878–1956) va Mark Blok (1886–1944) 1929 yilda "Annales d'histoire économique et sociale" jurnalini yo'lga qo'yib, insoniyat tarixini yaxlit o'rganish, fanlararo aloqalarni

kuchaytirish va “o‘tmishning to‘la qonli manzarasi”ni yaratish g‘oyasini ilgari surdilar. Fevr tarixchilarni “faqat manbadagi ma‘lumotlarni ko‘chirib qo‘ymasdan, turdosh fanlar yordami bilan o‘tmishni o‘rganishga” chorlaydi¹. “Annallar” maktabi “longue durée” (uzoq muddatli jarayonlar), mentalitetlar tarixi va miqdoriy tahlil (statistika, seriyalar)ni ham tarixiy izohga jalb etdi.

Arnold Toynbi (1889–1975) “Tarixni anglash” loyihasida sivilizatsion model taklif qildi; u yevropasentrik tarixnavislikda global tarix uchun yetarli empirik baza yo‘qligini, shu bois tarixchining shaxsiy fazilatlari — qiziquvchanlik, sinchkovlik, tahliliy tafakkur, kreativlik va intuitiv sezgi — muhimligini ta’kidladi. Toynbi sivilizatsiyalarni “chaqiriq–javob” (challenge–response) tamoyili orqali tushuntirishga urinadi, bu esa manbalarni mintaqalararo solishtirish zaruratini kuchaytiradi.

Edmund Gusserl (1859–1938) fenomenologik falsafasida bilishning markaziga ong va borliq munosabati qo‘yiladi. Tarixiy voqea — betakror fenomen; tarixchining vazifasi o‘z konstruksiyasini “tiqishtirish” emas, balki empirik faktlar bilan ma‘no (g‘oya, ruhiy omil) o‘rtasidagi uzluksiz harakatni ochishdir. Amalda tarixchi-pozitivist va tarixchi-fenomenolog yondashuvlari bir-birini to‘ldiradi; fenomenologiyada “epoché” (oldindan qabul qilingan mulohazalarni qavsga olish) tamoyili manbani xolisroq ko‘rishga yordam beradi.

Rossiyada manbashunoslik bo‘yicha yaxlit va tizimli ta‘limotni A. S. Lappo-Danilevskiy (1863–1918) rivojlantirdi. “Metodologiya istorii”da u “tarixiy manba — inson ruhiyatining real mahsuli” ekanini aytadi; tushunchalar va usullarni tizimli bayon qiladi. 1918 yildagi “Ocherki diplomatiky chastnyx

aktov”da manbani madaniy hodisa sifatida tahlil qilish, analiz va sintez tamoyillarini asoslaydi. Uning yondashuvi manbani faqat faktlar to‘plami sifatida emas, balki ma’no va kontekstlar tizimi sifatida o‘qishga chorlaydi.

1923 yildan so‘ng sobiq SSSRda mafkuraviy zo‘ravonlik kuchayib, tarixiy-metodologik izlanishlarning aksariyati yopildi; ko‘plab olimlar chetlatildi. Shunga qaramay, 1930 yilda Moskva Tarix-arxiv instituti tuzildi: P. G. Lyubomirov (Lappo-Danilevskiy izdoshlaridan) bu yerda “Manbashunoslik” kursini joriy etdi; 1936–1940 yillarda M. N. Tixomirov dars berdi va S. A. Nikitin bilan “Rossiya tarixi manbashunosligi kursi”ni tayyorladi. V. O. Klyuchevskiy esa Moskva universitetida “Rossiya tarixi manbalari” kursini o‘qidi. 1950–1960 yillarda “iliqlik” sharoitida manbashunoslik yana jonlandi, ayrim yopiq fondlar bilan ishlash imkoni kengaydi.

XX asr 50–60 yillaridan boshlab manbashunoslik SSSRda muhim yo‘nalishga aylandi. 1957 yilda Moskva Tarix-arxiv institutida o‘tkazilgan munozarada sovet davri manbalarini ham tahlil qilish lozimligi ochiq e‘tirof etildi. V. P. Danilov va S. I. Yakubovskaya tayyorlagan eng yangi davr manbashunosligiga oid kitob keng qiziqish uyg‘otdi. Bu jarayonlar siyosiy-huquqiy hujjatlar, statistik to‘plamlar, matbuot materiallariga nisbatan ham tashqi/ichki tahlil mezonlarini qo‘llashni yo‘lga qo‘ydi.

O‘rta Osiyoni o‘rganishda V. V. Bartold, A. Z. Validiy, N. V. Veselovskiy, P. A. Zimin, A. Kun, V. P. Nalivkin va boshqalar yozma manbalarni to‘plash, tadqiq etish va nashr etishda muhim ishlar qilishgan. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda tadqiqotlar ko‘lami kengaydi: ilgari yetarli o‘rganilmagan narrativ manbalarni ilmiy tahlil qilish, nashr etish va ilmiy muomalaga

kiritish ustuvor bo'ldi. Sh. H. Vohidov va shogirdlari Qo'qon tarixnavislik maktabi vakillarini tadqiq etib nashr qildilar; sinolog A. Xo'jayev qadimgi va o'rta asrlar xitoy manbalarini o'rgandi; M. M. Is'hoqov va A. M. Otaxo'jayev so'g'd manbalarini tadqiq va tarjima qildilar; N. Ibrohimov, U. Uvatov, Sh. Kamoliddinov arab tilidagi tarixiy va tarixiy-jug'rofiy asarlarni o'zbek va rus tillariga o'girdilar. Shuningdek, A. Ahmedov, B. Ahmedov, T. K. Beysembiev, V. I. Belyayev, Z. M. Buniyatov, M. M. Dyakonov, I. M. Dyakonov, L. M. Epifanova, R. P. Jalilova, P. P. Ivanov, V. A. Livshits, B. V. Lunin, M. A. Salohuddinova, A. A. Semyonov, A. L. Troitskaya, A. O'rinboev, O. D. Chexovich, D. Yu. Yusupova kabi sharqshunos olimlarning ham hissasi katta. Ular tayyorlagan nashrlar, tarjimalar va kommentariyalar manbaviy bazani kengaytirdi.

Oliy ta'limda "Manbashunoslik" kursi Vatan tarixi manbalarini o'rganishga yo'naltirildi. B. Ahmedovning "O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari (qadimgi davr va o'rta asrlar)" (1991; 2001 — 2-nashr) o'quv qo'llanmasi mazkur yo'nalishni tizimlashtirishga xizmat qildi. Ajdodlardan qolgan yozma meros — bebaho boylik; shu asosda O'zbekiston tarixining yangi konsepsiyasi yaratilmoqda. 2017 yil 24 may kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti "Qadimgi yozma manbalarni saqlash, tadqiq etish va targ'ib etish tizimini yanada takomillashtirish" to'g'risida qaror qabul qildi; unda "qo'lyozmalarni saqlash, restavratsiya qilish, fondlarni to'ldirish, tarixiy manbalar bilan ishlash uchun mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarga sharoit yaratish"¹ vazifalari belgilandi. Bu qaror doirasida raqamlashtirish, restavratsiya laboratoriyalari va ilmiy hamkorlik loyihalarini rivojlantirish imkoniyati kengaydi.

Predmet — yozma tarixiy yodgorliklarni ilmiy tadqiq etish va ularning manbaviy ahamiyatini aniqlash.

Obyekt — tarixiy manba sifatida e'tirof etilgan barcha hujjatlar va asarlar majmui.

Manbashunoslik:

- manbalarni tasniflaydi (turi, janri, funksiyasi, rasmiy/xususiyli, bevosita/bilvosita, og'zaki/yozma/rasmiy-texnik, matnli/nomatnli va b.); bu tasnif tadqiqot strategiyasini belgilashga yordam beradi;

- yaratilgan vaqt va joyini, muallifini va provenans (kelib chiqish) zanjirini aniqlaydi; identifikatsiya va attributsiya usullari qo'llanadi;

- undagi ma'lumotlarning to'g'riligi va to'liqligini baholaydi; manba ichki/ tashqi moslik sinovidan o'tkaziladi;

- tahlil va talqin usullarini ishlab chiqadi; natijada manba ilmiy muomalaga aniq status bilan kiritiladi.

Manbalar, qoida tariqasida, ularni o'rganuvchi tadqiqotchidan mustaqil — ular boshqa davr va boshqa maqsadlarda yaratilgan. Shunga qaramay, ular yaratuvchining niyat-maqsadi, ruhiy motivatsiyasi, ixtiyoridagi texnik vositalar haqida ham ma'lumot beradi. Bu jihatdan “presentizm” (o'tmishni bugungi mezonlar bilan baholash) xavfini kamaytirish, muallif nuqtayi nazari va auditoriyasini inobatga olish zarur.

Har qanday yozma yodgorlik ham “manba” bo'la olmaydi: u albatta o'tmish haqida axborot mujassam etishi shart. Shu bois manba doirasini belgilashda avvalo mazmunga e'tibor beriladi. Relevatlik (mavzuga daxldorlik), haqiqiylik va saqlanganlik darajasi ham hisobga olinadi.

tashqi tahlil (autentiklik):

Muallifiyat: imzo, stil, prosopografik moslik; (masalan, muallifning boshqa asarlari bilan stilometrik taqqoslash)

➤ Xronologiya: sana, taqvim tizimi, bayram/era ko'rsatkichlari; (hijriy/milodiy konvertatsiya, kalendar tafovutlari)

➤ Provenans: saqlanish tarixi, arxiv belgilari; (fond, opis, delo raqamlari, eski inventar)

➤ Materiallar: qog'oz turi (filigran), siyoh, pergament, bog'lam, suv belgisi, bosma usul; (filigran kataloglari, tipografik shriftdan foydalanish vaqti)

➤ Paleografiya va grafika: yozuv turi (arab, kirill, lotin va b.), qo'l yozuvi xususiyatlari; (harf shakllari, ligaturalar, diakritikalar)

ichki tahlil (ishonchlilik):

➤ Mazmuniy mantiq va ichki uyg'unlik; (matndagi faktlar o'zaro mos kelishi)

➤ Solishtirma tahlil: boshqa manbalar bilan kollatsiya; (paralel rivoyatlar, mustaqil dalillar)

➤ Terminologiya va atamalar: davrga moslik; (anachronizm yo'qligi)

➤ Qarama-qarshiliklar va xatoliklar (mexanik/mazmuniy); (kopist xatolari, sanalarda almashuv)

➤ Germenevtik talqin: muallif maqsadi, auditoriya, janr; (panegirik, yilnoma, xotira kabi janr talablari)

Zarurat bo'lsa kontent-analiz, statistik tahlil, kartografik rekonstruksiya, komparativ solishtirish, matnshunoslik (stemmatika, variantlarni kollatsiyalash) ham qo'llanadi. Raqamli vositalardan stilometriya, OCR, korpus lingvistika va

kodlash (masalan, TEI-XML) usullari ham foydali bo'lishi mumkin.

- Manbashunoslik metodologiyasi:
- Tizimli yondashuv va tarixiylik; tarixiy voqelikni o'zaro bog'liq elementlar tizimi sifatida ko'rish;
- Analiz–sintez, induksiya–deduksiya; dalillardan umumlashmaga va aksincha qaytish;
- Solishtirma (komparativ) usul; mintaqa, davr, tipologiyalarni qiyoslash;
- Fanlararo integratsiya (arxeologiya, etnologiya, antropologiya, xronologiya, metrologiya, numizmatika, sfragistika, geraldika, diplomatika, epigrafika, paleografiya, toponimika, matnshunoslik); ushbu fanlarning laborator va katalog bazalari bilan ishlash;
- Arxivshunoslik bilan uzviy aloqalar: saqlovga tanlash, nashrga tayyorlash, ilmiy-ma'lumot apparatini tuzish.

Ayniqsa kartografik manbashunoslik yo'nalishida tarixchi-xaritashunoslar, geograf va fan-texnika tarixi mutaxassislari hamkorligi samarali natija bermoqda: Buyuk geografik kashfiyotlar, yangi hududlarni ochish va o'zlashtirish tarixini yozma va kartografik manbalar uyg'unligida o'rganish mumkin. Georeferensiya, tarixiy xaritalarni GIS muhitida solishtirish, eski toponimlarni zamonaviy koordinatalar bilan bog'lash tadqiqot aniqligini oshiradi.

Bugungi kunda qo'lyozma va bosma merosni raqamlashtirish, metama'lumotlar bilan boyitish, ko'p formatli manbalarni (matn, rasm, audio, video) bir platformada jamlash amaliyoti kengaymoqda. Bunday ishlar manbaga keng kirish imkonini yaratadi, lekin versiyalar, nusxalar zanjiri, montaj va

tahrir izlarini ham aniqlashni talab qiladi. Shunday sharoitda manbashunoslikning klassik tahliliy usullari yangi texnik ko'nikmalar bilan to'ldiriladi: IIF standartlari, raqamli saqlov uchun checksum/ hashlar, fayl formatlari migratsiyasi kabi amaliy choralar ham muhim.

Manbashunoslik amaliyoti — ko'nikmalar real manbalar ustida ishlash jarayonida shakllanadi: kataloglash, tavsiflash, ilmiy apparat tuzish, faksimile va transkripsiya, tarjima, izoh va sharhlar bilan nashrga tayyorlash. Shuningdek, havolalar va bibliografik ma'lumotlarni xalqaro standartlar (masalan, ISO, Chicago, MLA) asosida rasmiylashtirish ilmiy muomalada aniqlik keltiradi.

Tarix fanining turli bo'limlari (O'zbekiston tarixi, qadimgi dunyo, o'rta asrlar, yangi va eng yangi tarix) hamda ichki davrlar o'ziga xos manba bazasiga ega. Masalan:

- Qadimgi davr: qadimgi fors, so'g'd, xorazm va boshqa tillar; epigrafik yodgorliklar, numizmatik materiallar; (toshbitiklar, tangashunoslik ma'lumotlari siyosiy-xronologik aniqlik beradi)

- O'rta asrlar: qadimgi turkiy, arab, fors-tojik, eski o'zbek tillaridagi qo'lyozmalar; diplomatik hujjatlar, tarixiy-jug'rofiy asarlar; (taboqalar, tazkiralar, masofat o'lchovlari)

- Yangi davr: arxiv hujjatlari, rasmiy qonunlar to'plamlari, statistik ma'lumotlar, matbuot, xaritalar; (aholi ro'yxatlari, ma'muriy islohot hujjatlari)

- Eng yangi davr: foto, kino, audio, matbuot, raqamli arxivlar, internet resurslari; (vab-arxivlar, ijtimoiy tarmoq postlari bilan ishlash etikasi)

Tadqiqotchi tegishli tillarni, paleografiya va matnshunoslik asoslarini bilishi, turli turdagi manbalardan uyg'un foydalanishi

zarur. Shuningdek, iqtibos keltirish madaniyati, dalillarni tekshirish (fact-checking) va ma'lumotlarni qayta ishlab bo'ladigan tarzda taqdim etish (replikatsiyalilik) ilmiy halollikning ajralmas qismidir.

Manbashunoslik — tarixning ko'makchi, ammo nazariy-metodologik jihatdan mustahkam sohasi. U umumgumanitar tamoyillarga tayangan holda o'z usullarini tinimsiz takomillashtiradi va, ayni paytda, inson hamda jamiyat haqidagi fanlarni o'ziga xos vositalar bilan boyitadi. Manbalarsiz tarix fani rivojlana olmaydi; shuning uchun Gerodotdan boshlab bugungacha tarixchilar manbalarni topish, tekshirish, tahlil va talqin qilish usullarini ishlab chiqib kelmoqdalar. Keng qamrovli, ko'p manbali, tahliliy va fanlararo yondashuvgina tarixiy jarayonning to'laqonli manzarasini tiklashga xizmat qiladi. Shu jarayonda etik me'yorlar (plagiatga yo'l qo'ymaslik, soxtalashtirishdan tiyilish, manba egalarining huquqlarini hurmat qilish) va ochiq ilm tamoyillari (ma'lumotlar va kodlarni ochiq ulashish)ga rioya qilish ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Mashg'ulot uchun metodik tavsiyalar

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. “Tarixiy manba” va “manbashunoslik” tushunchalarini ta'riflab, ularning o'zaro farqini izohlang.
2. Moddiy va ma'naviy madaniyat yodgorliklariga uch tadan misol keltiring hamda qaysi tur axborotni beradi, tushuntiring.
3. Birlamchi va ikkilamchi manbalarni farqlang; har biriga kamida ikki tadan misol keltiring.

4. tashqi tahlil (autentiklik) bosqichida tekshiriladigan besh belgi (muallifiyat, xronologiya, provenans, materiallar, paleografiya va b.)ni sanab, nima uchun muhimligini tushuntiring.

5. ichki tahlil (ishonchlilik)da anachronizmni qanday aniqlaysiz? Misol bilan izohlang.

6. Germenevtika va tahlil o'rtasidagi farq nimada? Shleyermaxerning hissasini qisqacha bayon qiling.

7. Ranke, Nibur va "Annales" maktabi yondashuvlarini qiyoslang: maqsad, manba bilan ishlash usuli va cheklovlarini taqqoslab yozing.

8. Kartografik manbashunoslikda GIS/georeferensiya qanday foyda beradi? XVIII asr xaritasini hozirgi koordinatalar bilan bog'lash uchun asosiy qadamlarga misol keltiring.

9. O'zbekiston kontekstida 2017-yil 24-maydagi qarorning manbashunoslik amaliyotiga ta'sirini tahlil qiling: raqamlashtirishning uch afzalligi va ikki xavfini yozing.

10. Sizda bitta mavzu bo'yicha 1905-yilgi gazeta maqolasi, 1960-yilgi xotira va zamonaviy blog posti bor. Ularni ishonchlilik bo'yicha tartiblab chiqib, tanlovingizni tashqi/ichki tahlil mezonlari bilan asoslang.

Mavzu bo'yicha testlar:

1. Quyidagilardan qaysi biri ichki tahlil mezoniga kiradi?

- A) Filigran va suv belgilarini aniqlash
- B) Arxiv provenansini tekshirish
- C) Anaxronizmni topish
- D) Qog'oz turini (pergament/qog'oz) aniqlash

2. Quyidagi to'plamdan qaysi uchlik moddiy madaniyat manbalariga to'g'ri misol bo'ladi?

- A) Yilnoma, tazkira, xat
- B) Qal'a devori, sug'orish inshooti, tangalar
- C) Doston, qo'shiq, afsona
- D) Solnoma, farmon, xarita matni

3. "Manba — inson ruhiyatining real mahsuli; manbani madaniy hodisa sifatida tahlil qilish zarur" g'oyasi kimga xos?

- A) Fridrix Shleyermaxer
- B) A. S. Lappo-Danilevskiy
- C) Leopold fon Ranke
- D) Arnold Toynbi

4. Monumenta Germaniae Historica (MGH) nashrining manbashunoslikdagi asosiy ahamiyati nimada?

- A) Yevropadagi birinchi gazeta arxivini yaratgan
- B) Ilmiy-tahliliy matn, izoh va ko'rsatkichlar bilan namunaviy korpus yaratgan
- C) Faqat og'zaki tarix materiallarini jamlagan
- D) Kartografik manbalarni GISda georeferensiya qilgan

5. Sizda bir mavzu bo'yicha quyidagi uch manba bor:

(1) 1905-yilgi gazeta maqolasi, (2) 1960-yilgi xotira, (3) zamonaviy blog posti. Ishonchlilik bo'yicha qaysi tartib eng maqbul?

- A) (3) → (2) → (1)
- B) (2) → (1) → (3)
- C) (1) → (2) → (3)
- D) (2) → (3) → (1)

Javob kaliti: 1) C 2) B 3) B 4) B 5) C

Zamonaviy ta'lim metodi

“Aqliy hujum (brainstorming)” metodi

1) Maqsad va taxminiy natijalar (SMART)

Maqsad: Talabalar/tinglovchilar manbalar turlari, tashqi/ichki tahlil mezonlari va manbashunoslik vazifalarini aqliy hujum orqali aniqlab, ustuvor g'oyalarni tanlaydi.

Natijalar:

Kamida 20–40 ta g'oya yaratiladi (miqdor prinsipiga rioya).

G'oyalar 4–6 ta klasterga ajratiladi (masalan: manba turlari, metodlar, baholash mezonlari, O'zbekiston konteksti).

Har guruh 3 ta eng muhim g'oyani matritsa orqali tanlaydi va 1–2 daqiqalik “mini-pitch” qiladi.

2) Jihozlar va rollar

Jihozlar: Stikerlar/yopishtirma kartochkalar, markerlar, doska/flipchart (yoki Padlet/Jamboard/Miro kabi onlayn doska), tayyor matritsa va cheklist shablonlari (quyida).

Rollar (har guruhda 4–5 kishi):

Fasilitator (jarayon qoidalarini eslatadi)

Yozuvchi/skribar (fikrlarni tez yozadi)

Vaqt nazoratchisi

Spiker (taqdimot qiladi)

Fakt-cheker (ixtiyoriy)

3) Qoidalar (1 slaydda ko'rsating)

tahlil yo'q (baholash keyin).

Miqdor sifatdan muhim.

G'oyalarni bir-birining fikriga qo'sh (build-on).

"Yovvoyi" g'oyalar ham qadrli.

Bir vaqtda bitta suhbat, time-boxga rioya.

4) Vaqt taqsimoti (45–60 daqiqa varianti)

Kirish va motivatsiya – 5'

Qoidalar + rol taqsimoti – 3'

Isinish (icebreaker) – 5'

Aqliy hujum (g'oya generatsiyasi) – 10–12'

Klasterlash (affinity mapping) – 8'

Baholash va tanlash (matritsa) – 6'

Mini-taqdimotlar (pitch) – 6–10'

Refleksiya va "exit ticket" – 3'

5) Isinish (tezkor)

"1 so'z—1 manba": Har ishtirokchi 20 soniyada tarixiy manbaga oid 1 ta so'z aytadi (masalan: "filigran", "provenans", "numizmatika").

Yoki "BBL (Bilaman–Bilishni xohlayman–O'rgandim)" jadvalining "B" ustunini to'ldirish (nimani bilishni istaysiz?).

6) Aqliy hujum uchun savol/triggerlar

Plakatning o'rtasiga asosiy savol(lar)ni yozing, har bir g'oya 1 stiker = 1 fikr:

“Tarixiy manba deganda nimalar kiradi? Eng noodatiy misollar?”

“tashqi tahlilda nimalar tekshiriladi?” (muallifiyat, sana, filigran, paleografiya...)

“ichki tahlilda nimalar tekshiriladi?” (anachronizm, mantiq, terminlar...)

“Manbalarni tasniflash mezonlari nimalar?”

“O‘zbekistonda manbashunoslikni kuchaytirish uchun qanday amaliy qadamlar?” (raqamlashtirish, metadata, restavratsiya...)

“Raqamli/virtual manbalar bilan ishlashda qanday xavf va imkonlar bor?”

7) Klasterlash (Affinity mapping)

Stikerlarni 4–6 toifaga ajrating, har biriga sarlavha bering:

Turlar: moddiy/ma’naviy, yozma/og‘zaki, rasmiy/xususiy, bevosita/bilvosita

Metodlar: tashqi/ichki tahlil, paleografiya, kodikologiya, kontent-analiz, komparativ

Baholash mezonlari: dolzarblik, ishonchlilik, verifikatsiya qilish imkoniyati

Amaliyot: raqamlashtirish, kataloglash, apparat criticus, TEI-XML, GIS

Kontekst (O‘zbekiston/Markaziy Osiyo): qo‘lyozmalar, tarjimalar, qarorlar, laboratoriyalar

Xavf–Imkon: plagiat, soxtalashtirish, fayl metadata, ochiq ilm

8) G‘oyalarni tanlash: Baholash matritsasi (3–3–2–2 ball)

Har guruh quyidagi mezonlarga ko‘ra 3 ta g‘oya tanlaydi (har mezon 0–2/3 ball):

Dolzarblik (3) – mavzuga va kontekstga qanchalik mos?

Dalillilik (3) – manba va isbotga tayanadimi?

Innovatsionlik (2) – yangi yechim/yondashuv bormi?

Tatbiq etish osonligi (2) – resurs, vaqt, ko'nikmalar nuqtayi nazaridan.

9) Mini-taqdimot (Pitch)

Har guruh 1–2 daqiqada: muammo → 3 ta asosiy g'oya → kutiladigan natija → keyingi qadam(lar).

10) Qo'shimcha “aqliy hujum” texnikalari (xuddi shu mavzuga moslashtirilgan)

6–3–5: 6 ishtirokchi, 3 g'oya, 5 aylanish (15 daqiqa). Manba turlari, baholash mezonlari va xavf–imkonlar bo'yicha.

Brainwriting: Gapirmasdan yozish; 5 daqiqa yozing, varaqni almashing va davom ettiring.

SCAMPER (moslashtirish):

Substitute (nima o'rnini nima bosadi? masalan, qog'oz o'rniga raqamli nusxa)

Combine (paleografiyani GIS bilan birlashtirish)

Adapt (TEI-XML ni mahalliy kataloglarga)

Modify (metodlarni qisqa cheklistga)

Put to another use (EXIF metadatasini autentifikatsiyada)

Eliminate (keraksiz bosqichlarni)

Rearrange (ish jarayonini qayta tartibga solish)

11) Baholash: tezkor va xolis

Formativ:

Rubrika (4 pog'ona):

G'oya miqdori (1–4), G'oya sifati (1–4), Hamkorlik (1–4), Taqdimot aniqligi (1–4).

Trafik chirog'i: Yashil – tushundim; Sariq – qisman; Qizil – qiyin.

Exit ticket (3 savol):

Bugun bilgan eng foydali mezon?

Qaysi manba turiga ko'proq ishonasiz va nega?

Ertaga amalda sinab ko'radigan 1 qadam?

Summativ (ixtiyoriy, 24–48 soat ichida topshiriladigan):

1 sahifalik “Manba pasporti” (quyidagi shablon) yoki kontsept-xarita.

12) Shablonlar (nusxa ko'chirib foydalaning)

A) “Manba pasporti” (1 bet)

Nomi va turi; muallif(lar); sana va joy; tili/yozuv turi

Fizik tavsif: material (qog'oz/pergament), filigran, bog'lam

Provenans: fond–opis–delo / kutubxona–raqam

tashqi tahlil natijalari (muallifiyat/xronologiya/paleografiya)

ichki tahlil natijalari (anachronizm, mantiq, terminlar)

Bog'liq manbalar va kollatsiya

Xulosa: ishonchlilik darajasi, foydalanish cheklovlari

B) Tashqi/ichki tahlil cheklisti (✓)

Imzo/stil mosligi Sana va taqvim Filigran/suv belgisi

Paleografik belgi Provenans hujjatli

Ichki mantiq Terminlar davrga mos Qarama-qarshiliklar yo'q

C) Doska maketi

Markaz: “Manbashunoslik: predmet–maqsad–vazifalar”

Atrofida 6 sektor: Turlar / Metodlar / Baholash / Amaliyot / Kontekst / Xavf–Imkon

13) Differensial yondashuv va inklyuziya

Yangi boshlovchilar: tayyor kartochkalar (manba misollari)dan tanlab doskaga yopishtiradi.

Ilg'orlar: SCAMPER yoki 6-3-5 bilan metodologik yechim ishlab chiqadi.

Introvert/ELL: brainwriting/raqamli doskada yozma ishtirok.

Aralash guruhlar: har guruhda kamida bitta "fakt-cheker".

14) Kutiladigan xatolar va profilaktika

Erta tahlil → qoidani eslatib, "parkovka zonasi" yarating.

Dominant spiker → "Round-robin" qoidasi: har kishi 30-45 soniya.

Mavzudan chetlanish → markaziy savolga qaytaruvchi stiker ("Nega bu muhim?").

Vaqt cho'zilishi → taymer (vizual) va bosqichlar bo'yicha "signallar".

15) Darsdan keyingi mustahkamlash

2-3 manbaga "passport" tuzish (bittasi raqamli bo'lsin).

Guruh "Top 10" cheklist: manbani tez tekshirish uchun o'z mezonlaringizni yozing.

Kichik adabiy sharh: bir olim/maktabning (Ranke, Annales, Lappo-Danilevskiy) 5-7 jumalalik ta'siri.

Tezkor qo'llanma (1 varaqda)

Qoidalar → 2) Trigger savollar → 3) 10-12' g'oya yozish → 4) Klasterlash → 5) Matritsa bilan tanlash → 6) Pitch → 7) Exit ticket.

Shu uslubiy tavsiya orqali siz aqliy hujumni tartibli, mazmunli va natijaga yo'naltirilgan shaklda o'tkazasiz: g'oyalar ko'p bo'ladi, lekin ular klasterlanib, mezon asosida eng muhimlari tanlanadi va keyingi amaliy qadamlarga aylantiriladi.

2-MAVZU. QADIMGI ERON, HIND, YUNON VA RIM TARIXIY YOZMA MANBALARI

Tayanch tushunchalar: *Behistun yozuvi*, *“Bundahishn”*, *“Denkard”*, *“Shayest ne shayest”*, *Hind manbalar*, *“Mahobharata”*, *Puranalar*, *“Arthashastra”*, *Ashoka farmonlari*, *antik mualliflar*, *Gerodot (“Tarix”)*, *Ktesiy (“Fors tarixi”)*, *Ksenofont (“Kiroediya”)*, *Polibiy (“Umumiy tarix”)*, *Diodor (“Tarixiy kutubxona”)*, *Pompei Trog / Yustin (“Filipp tarixi”)*, *Pliniy Sekund (“Oddiy tarix”)*, *Kvint Kursiy Ruf (“Buyuk Iskandar tarixi”)*, *Arrian Flaviy (“Iskandar yurishi”, “Indika”)*, *Strabon (“Geografiya”)*, *Klavdiy Ptolemey (“Geografiya qo‘llanmasi”)*

O‘rta Osiyo va Eron xalqlari tarixiga oid eng qadimgi yozma manba — bu zardushtiylikning muqaddas kitobi “Avesto”dir. O‘rta Osiyo qadimgi jamiyatining xo‘jalik hayoti, ijtimoiy munosabatlari va mafkurasini o‘rganishda “Avesto”dagi xabarlar tayanch manba sifatida keng qo‘llanadi. Ilmiy adabiyotlarda “Avesto”ning shakllanish davri borasida turli qarashlar mavjud. Ko‘pchilik tadqiqotchilar matnlar bir necha asr davomida — miloddan avvalgi VII asrdan milodiy IV asrgacha bosqichma-bosqich tarkib topganini ta’kidlaydilar. Bu uzoq shakllanish jarayoni zardushtiy jamoalarning turli hududlarda yashab, marosim va ibodat amaliyotlarini yozma shaklga tushirganini ham ko‘rsatadi; ayrim qatлами (ayniqsa Gotalar) til va uslub jihatidan eng qadimiy bo‘lib, Zardushtning bevosita she’riy nutqlari sifatida ko‘riladi.

“Avesto” so‘zining kelib chiqishi ham turlicha talqin qilinadi. Ko‘plab eronshunoslar bu atamani o‘rta eron (pahlaviy) tilidagi “apastak/avastāy” so‘zidan kelib chiqqan, “asos, poydevor”

ma'nolarini bildiradi, deb izohlaydilar. Boshqa tilshunoslar esa "buyruq, qoida" ma'nosini ilgari suradilar. Avesto zardushtiy e'tiqodning asosiy ta'limot va marosim korpusini mujassam etgani uchun "asos" mazmuni mos keladi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan, matnda Qadimgi (Gatik) avesto va Yangi avesto qatlamlari farqlanadi; bu farq fonetika va leksikada ko'rinadi hamda turli davr va mintaqaviy an'analarning qo'shilib borishini bildiradi.

Avestoning qayerda yuzaga kelgani masalasi bahsli. Sosoniylar davridan boshlab tarqalgan rivoyatga ko'ra, zardushtiylik ta'limotining asoschisi Zardusht Antrapatena (hozirgi Ozarbayjon)dan bo'lgan. Beruniy "Osor ul-boqiya"da ham Zardushtning Ozarbayjonda tug'ilganini qayd etadi. Bu fikrdan kelib chiqib, J. Darmsteter va I. Aliyev "Avesto" Midiyada (Eronning shimoli-g'arbiy qismi — Janubiy Ozarbayjon) vujudga kelgan, degan xulosani ilgari surishadi. Boshqa bir qarashga ko'ra, zardushtiylikning vatani Sharqiy Eron, xususan Sīstōn va unga tutash hududlar bo'lgan. Shu bilan birga, V. V. Struve, S. P. Tolstov, F. Altxaym kabi olimlar Avesto Amudaryo vohasiga tutash hududlarda — Baqtriya yoki Xorazmda shakllangan deb hisoblaydilar; bu fikrni keyingi yillarda bir qator eronlik tadqiqotchilar, jumladan Ibrohim Pur-Dovud ham qo'llab-quvvatlagan. Matn ichidagi geografik alluziyalar (tog'-yaylovlar, ko'llar va daryolar, So'g'diyona, Marg'iyona, Xorazmni eslatuvchi toponimlar) bu taxminni kuchaytiradi.

"Avesto" bilan bir qatorda "Zand-Avesto" nomli korpus ham mavjud. "Zand" — "ta'limot, sharh" demak. Avvaliga "zand" Avestoga yozilgan pahlaviycha sharhlarni anglatgan bo'lsa, Sosoniylar davrida Avestoning o'rta fors tiliga tarjimasi va unga

yozilgan izohlar jamlangan majmualar ham “Zand-Avesto” deb yuritilgan. Shu zanjirga yaqin turuvchi pahlaviycha diniy-mutaalliq asarlar — “Dēnkard”, “Bundahishn”, “Shāyest nē shāyest” kabi matnlar Avestodagi ta’limotni keyingi davr zardushtiy ilohiyotida izohlash va tizimlashtirishga xizmat qilgan.

An’anaga ko’ra, zardushtiy madhiyalar va oyatlar Kayoniylar sulolasidan bo’lgan podsho Vishtasp (Gishtasp) davrida ilk bor yagona kitob ko’rinishiga keltirilgan. Keyingi siyosiy bo’ronlar, xususan Makedoniyalik Iskandarning Sharqqa yurishlari chog’ida Avesto kitobining katta qismi yo’qolgan. Parfiya podshosi Vologez III va Sosoniy Shopur II davrlarida matn parchalari yana to’plab, sharhlar bilan boyitilib taqdim etilgan, biroq arablar istilosi chog’ida ham ko’plab qismlar yo’qotilgan. Sosoniy muhitda zardushtiy ruhoniylar (Tansar, Ādurfarrōbay/Mahraspand nomlari rivoyatlarda uchraydi) tomonidan kanonlashtirish va matnni rasmiylashtirish harakatlari olib borilgani qayd etiladi. Shunga qaramay, bizgacha yetib kelgan Avesto korpusi nihoyatda qimmatli.

Bugungi kunda saqlangan “Avesto”ning asosiy bo’limlari to’rttadir:

Yasnā (“qurbonlik”, “ibodat”) — asosiy marosimlarda o’qiladigan matnlar; shu bo’lim tarkibidagi Gotalar (17 bo’limcha) Zardushtning eng qadimiy she’riy nutqlari sifatida e’tirof etiladi.

Yasht (“e’zoz”, “alqov”) — turli iloh va farishtalar (Mitra, Anahita, Veretragna va b.) sharfiga bitilgan madhiyalar.

Videvdāt (“devlarga qarshi qonunlar”, keyingi rivoyatlarda “Vendidad”) — poklik, najosat, marosimiy tozalik, gigiena va huquqiy-axloqiy qoidalar.

Visprat/Vispered (“barcha hukmdorlar”) — keng ibodat marosimlarida o‘qiladigan duolar majmuasi.

Amaliy ibodatlar uchun Xordah Avesto (kunlik duolar, kalomlar) ham keng qo‘llanadi. Avestoda axloqiy-ruhoniyl asos — asha (haqiqat, kosmik tartib) va druj (yolg‘on, betartiblik) qarama-qarshiligi bo‘lib, bu dualistik dunyoqarash jamiyat me‘yorlariga ham ko‘chadi.

“Avesto”da ijtimoiy qatlamlar va kasb guruhlari tilga olinadi: erkinlar va aslzodalar (“azata”), ayrim qaram shaxslar (“vira”, “vaysa”, “pariyatār”), ko‘hinlar, jangchilar, dehqonlar, chorvadorlar, hunarmandlar; shuningdek, dāhyupaiti (viloyat hokimi) va sastr (hokim) kabi mansabdorlar nomi uchraydi. Bu ma‘lumotlar jamiyat urug‘-jamoachilikdan davlatchilikka o‘tish bosqichida turganini ko‘rsatadi. Matnlar tili va marosimlar tavsifi ibodatlar og‘zaki rivoyat an‘anasi (yod o‘qish, avloddan avlodga uzatish) juda kuchli bo‘lganini ham anglatadi; sasoniy davrda Avesto uchun alohida yozuv (din dabireh) shakllanib, matnlar qayta rasmiylashtirilgan.

Epigrafik yodgorliklar

O‘rta Osiyo qadimgi tarixiga oid muhim manbalardan biri — qadimgi Eron epigrafik yodgorliklari, xususan qoyalarga bitilgan yozuvlar va mixxatlar. Eng mashhur epigrafik yodgorlik — Behistun yozuvi. U Zagros tog‘larida, Kirmonshohdan janubroqda joylashgan bo‘lib, Doro I (mil. avv. 522–486) farmoni bilan elam, babil va qadimgi fors tillarida bitilgan. Behistun uch

tilliligi tufayli qadimgi Sharq yozuvlarini o‘qishda “kalit” vazifasini o‘tadi: aynan shu yodgorlik asosida qadimgi fors mixxati (Xenri Roulinson tomonidan XIX asrda) yechildi va undan kelib boshqa tizimlar ham talqin qilindi. Reliefda Doroning soxta Bardiya (Gaumata) isyoni va ketma-ket qo‘zg‘olonlarni bostirishi, oyoq ostida yotgan isyonchi, ro‘baro turgan asirlar timsollari tasvirlangan; matnda esa Ahamoniylar saltanati tarkibiga kirgan mamlakatlar sanab o‘tiladi (jumladan, Marg‘iyona, Baqtriya, So‘g‘d, Xorazm), isyonlarni bostirish sanalari va sarkardalar nomi ko‘rsatiladi. Doro I Marg‘iyona qo‘zg‘oloni va saklarga qarshi yurishlari haqida faxr bilan so‘zlaydi; bu xabarlar O‘rta Osiyoda Ahamoniylarga qarshi harakatlar ko‘lami keng bo‘lganidan dalolat beradi.

Persepols yaqinidagi Naqshi Rostam majmuasida Doro I, Kserks I, Artakserks I va Doro II maqbaralari kirishidagi yozuvlar ham diqqatga sazovor: bu yerda bo‘ysundirilgan xalqlar sanab o‘tilar ekan, Parfiya, Baqtriya, So‘g‘d va Xorazm nomlari ham uchraydi. Kserksning mashhur “daiva” (butlar, “devlarga sig‘inish”) haqida gapiruvchi yozuvi (XPh) zardushtiylikning imperiya mafkurasiga ko‘tarilishini ko‘rsatadi: “devlar maskanlarini buzdim” degan iboralar diniy siyosatdagi islohotdan dalolat beradi.

Persepols va Suza hududidan topilgan ma‘muriy mixxatlar — Persepolis Fortification Tablets va Persepolis Treasury Tablets — elam tilida yuritilgan hisob-jo‘nalishlar bo‘lib, ishchi kuchi (kurtaš), ratsionlar, tashish va qurilish ishlari haqida minglab yozuvlarni o‘z ichiga oladi. Ular Ahamoniylar iqtisodiy tizimi va logistikasini yoritadi, hamda imperiyaning turli viloyatlaridan (shu jumlada O‘rta Osiyodan) kelgan mahsulotlar va

mutaxassislar ishtirokini bevosita ko'rsatadi. Suzadagi mixxatlar qasr qurilishida Baqtriyadan oltin, So'g'ddan tovlanuvchi tosh va bo'yoqlar, Xorazmdan feruza keltirilganini qayd etadi — O'rta Osiyoning resurs bazasi sifatidagi rolini ko'rsatib beradi.

Sosoniylar davriga oid epigrafik yodgorliklar ham qimmatli. Shopur Ining Ka'ba-ye Zartoshtdagi uch tilli (o'rta fors, parfiya, yunon) yozuvi Sosoniylar davlatining hududiy ko'lamini tasvirlar ekan, Kesh (Kash), Turon, So'g'd kabi toponimlarni tilga oladi. Shopur I rim imperatori Valerianni asir olganini ham shu yozuvda faxr bilan qayd etadi; bu matn siyosiy qudrat ko'rsatkichi bo'lish bilan birga, sharqiy viloyatlar bo'yicha ham muhim toponimik dalillar beradi. Sosoniy ruhoniysi Kardirning (Kertir) Naqshi Rajab va boshqa joylardagi yozuvlari zardushtiy ruhoniylar institutlari, marosim va ibodatxona siyosati haqida birlamchi axborot manbalaridir.

O'rta Osiyo, Afg'oniston va Shimoliy Hindiston hududlarida miloddan avvalgi va milodiy ilk asrlarga oid mahalliy epigrafik an'ana shakllandi. Oy-Xonum (Afg'oniston) shahar xarobalaridan topilgan yunoncha bag'ishlov yozuvlari, Delphilik hikmatlarning nusxalari (polisiya-gimnaziya madaniyati), siyosiy institutlarning ko'chirilganini ko'rsatadi. Taxti Sangin (Vaxsh bo'yidagi Ox ma'bad) bag'ishlov yozuvlari mahalliy daryo xudosiga atovlarni va ziyorat amaliyotini ochadi. Surx-Kotaldagi baqtriyacha monumental yozuv (Kushonlar davri) va Rabatak matni (Kanishka davri) podshoh genealogiyasi, qurilishlar, rasmiy til siyosati (baqtriyachaning davlat tili darajasiga ko'tarilishi) haqida bevosita dalillar beradi. Termiz yaqinidagi Qoratepa va Ayrtom yodgorliklaridan topilgan ko'p tilli (yunoncha, baqtriyacha, brahmi/kharoshthicha) kichik yozuvlar

buddaviylikning tarqalishi, mahalliy bag'ishlovlar va hunarmandchilik haqida jonli ma'lumotlar taqdim etadi.

Numizmatik manbalar

Tangalar — yozuvli epigrafikaning alohida turi. Ularning legendalari hukmdor ismi, unvoni, sulolaviy ketma-ketlik, zarbxona va hukmronlik yillari haqida ma'lumot beradi. Tarqalish areali savdo yo'llari, siyosiy ta'sir doiralari va iqtisodiy integratsiyani tiklash imkonini yaratadi. Yunon-Baqtriya tangalarida yunoncha yozuv (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΕΥΘΥΔΗΜΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ va b.), keyinroq Parfiya va Kushon tangalarida yunoncha, baqtriyacha (yunon yozuvida), hind yozuvlari bilan bilingval va trilingval afsonalar uchraydi. Yevtidem, Demetriy, Menandr, Evkratid singari yunon-baqtriya hukmdorlarining tangalari portret realizmi va shohona titulatura bilan ajralib turadi; Kujula Kadfiz, Vima Kadfiz, Kanishka, Huvishka davrida Kushon tangalari panteon xilma-xilligini (Mitra, Nana, Mao, Oēsho = Shiva) namoyon etadi. Bu ikonografiya diniy sinkretizm va ko'p madaniyatli muhitning aynan tangalarda aks etganini ko'rsatadi. Og'irlik standartlari, metall tarkibi va zarbxona belgilarini tahlil qilish iqtisodiy tarix va savdo geografiyasini aniqlashda muhim.

Hind yozma manbalari

Saklar, massagetlar, toharlar va qadimgi Qang'a (Qanha) xalqi hamda ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida muhim ma'lumotlar hindlarning ulkan epik dostoni "Mahobharata"da uchraydi. Sanskrit tilida yozilgan, 18 kitob va taxminan 100 ming baytdan iborat bu asar miloddan avvalgi I mingyillik o'rtalarida turli qatlamlar qo'shilishi bilan shakllangan, yakuniy redaksiyasi

esa ancha keyin mustahkamlangan. Asarda afsonaviy podsho Bharataning avlodlari — kavrava va pandavalarning nizolari tasvirlanadi, ammo shu jarayonda “yovonalar” (yunonlar), “shakalar” (saklar), “pahlavalar” (parfiyaliklar), “toharalar” (toharlar) singari etnonimlar tilga olinib, uzoq yurtlardan kelgan savdogar va elchilarning sovg‘a-salomlari, tovarlari sanab o‘tiladi: paxta va ipak, noyob toshlar, mayin terilar, temir nayza va qilichlar, xushbo‘y narsalar va bo‘yoqlar. Bu lavhalar O‘rta Osiyo bilan Hind vodiysi o‘rtasidagi qadimiy savdo-madaniy aloqalarning jonli dalilidir. Hind an‘anasidagi boshqa matnlar — Purānalar va “Arthashastra” (Kautilya) ham “Yavana”, “Shaka”, “Pahlava” kabi atamalar orqali chet el jamoalarini eslatib o‘tadi; bu esa mil.avv. oxiri — milodiy boshlarida shimoliy-g‘arbiy yo‘nalishdagi transhududiy aloqalar faol bo‘lganini tasdiqlaydi. Shuningdek, Ashoka farmonlarining ayrimlari (masalan, Kandahor atrofidagi yunoncha-oromiycha ikki tilli yozuv) muhitning ko‘p tilli va ko‘p madaniyatli bo‘lganini ko‘rsatadi.

Antik yunon va rim mualliflari

Qadimgi yunon va rim muarrixlarining asarlari O‘rta Osiyo tarixiga oid noyob, garchi ko‘pincha uzuq-yuluq, manbalardir. Ularning ko‘pchiligi O‘rta Osiyoga bag‘ishlangan maxsus risola yozmagan bo‘lsada, turli mavzudagi asarlarida bu mintaqaga haqida muhim chekkama-chekka xabarlar uchraydi. Ma‘lumotlarning to‘g‘rilik darajasi bir xil emas: voqealar ko‘pincha oradan yillar o‘tib yozilgan, rivoyatlar bilan aralashib ketgan, ba‘zi toponimlar identifikatsiyasi murakkab. Shunga qaramay, antik manbalar O‘rta Osiyo qadimgi tarixini tiklashda ajralmas ahamiyatga ega.

Gerodot (mil. avv. 490/480–425) — “tarix otasi”. Uning to‘qqiz kitobdan iborat “Tarix” asarida Ahamoniylar bilan bog‘liq voqealar, Kir II ning sharqqa yurishi va halok bo‘lishi, massagetlar, saklar, baqtriyaliklar, xorazmliklar to‘g‘risidagi etnografik lavhalar bor. Gerodot ayrim xabarlarining rivoyatlarga tayanishini o‘zi ham e‘tirof etadi; lekin Ahamoniylar yozuvlari bilan mos tushadigan nuqtalar ko‘p: soliq tizimi, qo‘shin tarkibi, Sharqiy satrapliklarning roli va b.

Ktesiy (mil. avv. V asr oxiri — IV asr boshi) — Ahamoniy saroyida tabib, “Fors tarixi” muallifi. Asl matn yo‘qolgan, parchalari keyingi mualliflar orqali yetgan. Ktesiy ko‘p hollarda badiiy bo‘yoq ishlatadi, rivoyatlar kiritadi; shuning uchun manbaga tahliliy yondashuv zarur. Shunga qaramay, uni to‘liq rad etib bo‘lmaydi: Baqtriya podsholigi Ahamoniylardan oldin ham mavjud bo‘lgani haqidagi xabar arxeologiya bilan tasdiqlangan. Zardusht faoliyatining Baqtriya bilan bog‘lanishi haqidagi xabari esa Avesto muhitini O‘rta Osiyoga yaqinlashtiradi.

Ksenofont (mil. avv. 430–355) “Kiroediya”da (tarixiy roman uslubida) Kir II ning faoliyatini bayon qilar ekan, baqtriyaliklar, saklar va girkanlarning Ahamoniylar yurishlaridagi ishtirokini eslatadi.

Polibiy (mil. avv. 201–120) — 40 kitoblik “Umumiy tarix” muallifi (bizgacha 5 kitobi yetgan). Asarda Oks (Amudaryo) va Yaksart (Sirdaryo) daryolari, Salavkiy hukmdori Antiok I ning Baqtriya hukmdori Yevtidemga yurishi haqida ishonchli xabarlar bor; Polibiyning metodikasi tahliliy yondashuvga tayanadi, voqealarni siyosiy-iqtisodiy kontekstda talqin qiladi.

Sitsiliyalik Diodor (mil. avv. 90–21) — 40 kitoblik “Tarixiy kutubxona” muallifi (1–5 va 11–20 kitoblar saqlangan). Unda

skiflar, saklar, massagetlar, baqtriyaliklar haqida muhim xabarlar, shuningdek Makedoniyalik Iskandar davrida So'g'diyona voqealari, Spitamen qo'zg'oloni paytidagi qatag'onlar ko'lemi keltiriladi. Diodor ko'p manbalarni jamlagani sababli ayrim joylari kompilyativ bo'lsa-da, faktologiyasi boy.

Pompey Trog (mil. avv. I asr — milodiy I asr)ning "Filipp tarixi" bizgacha Yustinning qisqartirilgan "Epitoma"si orqali yetgan. Bu matnlarda Iskandarning Parfiya va So'g'dda barpo ettirgan shaharlarini eslash, Iskandardan keyingi davr o'zgarishlari, Parfiya davlatining shakllanishi va Baqtriya bilan aloqalari haqida muhim ma'lumotlar bor. Yunon-Baqtriyaning qulashi borasida Strabon va Yustinda uchraydigan "Asioi, Tokharoi, Sakaraulai" (Yevroosiyo dashtlaridan kelgan ko'chmanchi guruhlar) haqidagi xabarlar ehtiyotkor taqqoslashni talab etadi.

Gay Pliniy Sekund (24–79)ning "Oddiy tarix" (Naturalis Historia) ensiklopedik xarakterga ega: skif-sak xalqlari, Oks va Yaksart, Baqtriyaning tabiiy boyliklari, Kaspiy bo'ylab sayohatlar, Murg'ob vohasidagi Aleksandriyaning vayron etilishi kabi xabarlar bor. Pliniy ba'zan tahliliy yondashmaydi, biroq asar qadimgi dunyo haqida katta ma'lumotlar omboridir.

Kvint Kursiy Ruf (mil. I asr)ning "Buyuk Iskandar tarixi" — lotin tilidagi tarixiy roman. Muallif Iskandar shaxsini dramatik va idealizatsiyalangan ko'rinishda chizadi, ammo Baqtriya va So'g'd geografiyasi, Sog'd qoyasi (Ariamazes), Yaksartni kechish va Aleksandriya Esxata (Farg'ona vodiysi bilan bog'lanadigan "Eng olis Aleksandriya") haqidagi lavhalar faktologik jihatdan foydalidir.

Arrian Flaviy (95–175)ning “Iskandar yurishi” (Anabasis) esa Aleksandr haqida eng ishonchli antik manbalardan. Arrian Ptolemey Lag va Aristobul kabi birlamchi guvohlarga tayanadi (bu matnlar hozir yo‘q), shu bois So‘g‘d-Baqtriya yurishlari, qo‘zg‘olonlar, shaharlar, harbiy taktika, shuningdek, Yaksart bo‘yidagi janglar va Aleksandriya shaharlarining barpo etilishi haqidagi xabarlarini tayanch manba vazifasini bajaradi. Arrianning “Indika”si esa Nearchning dengiz sayohati (Hind okeani yo‘li) orqali sharqiy savdo tarmoqlari haqida tasavvur beradi.

Antik geografik an‘anada Strabon (mil. avv. 63 – mil. 23)ning 17 kitoblik “Geografiya”si Parfiya, Baqtriya, So‘g‘diyona, Marg‘iyona, Oks va Yaksart daryolari, vohalar, shaharlar (masalan, Marokanda – Samarqand) haqida batafsil tasvir beradi; siyosiy tarix bilan tabiiy-geografik tavsif uyg‘unlashtiriladi. Murg‘ob vohasini devor bilan o‘rash (Antiok Soter davri) haqidagi xabar arxeologik izlanishlar bilan tasdiqlangan. Klavdiy Ptolemey (90–160)ning “Geografiya qo‘llanmasi” esa koordinatalar tizimiga asoslanib, Girkaniya, Marg‘iyona, Baqtriya, So‘g‘diyona va saklar yurti haqidagi tizimli ma‘lumotlarni jamlaydi; u sanab o‘tgan shaharlar ichida Baqtra/Zariaspa, Marakanda, Nautaka kabi nomlar uchraydi (identifikatsiyalar qisman bahsli).

Yana bir qimmatli, ko‘pincha kam esga olinadigan manba — Isidor Xarakskiyning “Parfiya bekatlari” (Stathmoi Parthikoi) asari bo‘lib, unda yo‘l-yo‘riqlar, manzilgohlar va masofalar qayd etiladi; O‘rta Osiyo yo‘llari Parfiya orqali Sharq bilan bog‘lanib turganini tushunishga yordam beradi. Qirg‘oq savdosini yorituvchi “Eritre dengizi periplusi” ham garchi asosan Hind

okeani savdosiga bag'ishlangan bo'lsa-da, shimoliy yo'nalishlar bilan bilvosita aloqalarni tushunishda foydalidir.

Antik va sharqiy manbalardagi etnonimlar va toponimlar har doim ham hozirgi nomlar bilan to'g'ri kelavermaydi: Saka/Skif, Daxa/Daxlar, Tokhar/Tohar (ba'zan yuejilar bilan tenglashtiriladi), Asioi, Sakaraulai kabi nomlar turli mualliflarda turlicha qo'llanadi. Oks — Amudaryo, Yaksart — Sirdaryo degan moslik hozirgi tarixshunoslikda qabul qilingan bo'lsa-da, ba'zi kichik daryo va shahar nomlarini aniq lokalizatsiya qilish mushkul. Shu bois toponimik va etnonimik identifikatsiyalar har doim ehtiyotkor kollatsiyani talab qiladi (epigrafika, numizmatika va arxeologiya dalillari bilan qiyoslash).

Har bir manbaning tabiati, janri va yaratilish sharoitini hisobga olish kerak: tashqi tahlil (autentiklik, xronologiya, provenans, paleografiya), ichki tahlil (mazmuniy mantiq, terminologiya, kollatsiya, qarama-qarshiliklar) usullari qo'llanadi. Epigrafika (Behistun, Naqshi Rostam, Ka'ba-ye Zartosht), narrativ (Gerodot, Arrian, Diodor), numizmatika (Yunon-Baqtriya, Parfiya, Kushon tangalari), hind epiklari ("Mahobharata", Purāna), shuningdek, imkon qadar arxeologik topilmalar (Oy-Xonum, Taxti Sangin, Surx-Kotal, Qoratepa) bilan o'zaro tekshirish qadimgi jarayonlar tasvirini aniqroq qiladi.

Ko'rib chiqilgan manbalar to'plami — zardushtiy "Avesto" va "Zand-Avesto", Ahamoniy va Sosoniy epigrafik yodgorliklari, yunon-rim muarrixlari va geograflari asarlari, hind epiklari, shuningdek numizmatik materiallar — O'rta Osiyoning qadimgi tarixini tiklashda o'zaro to'ldiruvchi va tekshiruvchi dalillar manbaidir. Har bir manba o'z davri, maqsadi va auditoriyasi bilan bog'liq cheklovlarga ega; shu bois ularga tahliliy yondashish, ko'p

manbali va fanlararo kollatsiya (arxeologiya, tilshunoslik, paleografiya, kartografiya)ni qo'llash ilmiy natijaning ishonchliligini keskin oshiradi. O'rta Osiyo qadimgi davrini yoritishda Eron, Hind, Yunon va Rim yozma manbalarini solishtirib, ularni epigrafik, numizmatik va arxeologik dalillar bilan sinxronlashtirish — keng qamrovli va xolis tarixiy manzarani tiklashning eng to'g'ri yo'lidir.

Mashg'ulot uchun metodik tavsiyalar

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. "Avesto"ning shakllanish davri, til qatlamlari (Gatik va Yangi Avesto) hamda asosiy bo'limlarini (Yasnā, Yasht, Videvdāt/Vendidad, Visprat/Vispered, Xordah Avesto) sanab bering.
2. "Zand-Avesto" nima? U Sosoniylar davrida qanday jarayonlar (tarjima, sharhlash, kanonlashtirish) natijasida shakllandi?
3. Behistun yozuvi qayerda joylashgan, nechta tilda bitilgan va O'rta Osiyo viloyatlari haqida qanday ma'lumot beradi?
4. Kserksning "daiva" (XPh) yozuvi zardushtiylikning imperiya mafkurasidagi o'rnini qanday yoritadi? "Devlar maskanlarini buzdim" iborasini tarixiy siyosat kontekstida sharhlang.
5. Persepols va Suza ma'muriy mixxatlaridan (Fortification/Treasury Tablets) O'rta Osiyo resurslari va mehnat taqsimoti haqida qanday xulosalar chiqarish mumkin?

6. Shopur I ning Ka'ba-ye Zartoshtdagi yozuvi O'rta Osiyo (Kesh, Turon, So'g'd) toponimlari va Sosoniylarning sharqiy siyosiy geografiyasi haqida nimalarni ko'rsatadi?

7. Oy-Xonum, Taxti Sangin, Surx-Kotal/Rabatak, Qoratepa va Ayrtomdan topilgan yozuvlar qaysi tillarda bitilgan va ular mahalliy diniy-amaliy hayot hamda siyosiy tuzilma haqida nimalarni ma'lum qiladi?

8. Gerodot, Ktesiy, Polibiy, Diodor, Arrian: ulardan qaysilari nisbatan ishonchliroq va nega? Birlamchi guvohlarga tayanganlik, rivoyat/badiiy elementlar ulushi va tahliliy metod jihatidan solishtiring.

9. "Mahobharata"dagi yovonalar, shakalar, pahlavalalar, toharalar haqidagi lavhalar O'rta Osiyo–Hind vodiysi o'rtasidagi iqtisodiy-madaniy aloqalarning qaysi jihatlarini ochib beradi?

10. Yunon–Baqtriya va Kushon tangalaridagi yozuvlar (yunoncha/baqtriyacha/brahmi) hamda ikonografiya (Mitra, Anahita, Nana, Oēsho va b.) asosida diniy sinkretizm va siyosiy identitet haqida qanday tahliliy xulosa qilasiz?

Mavzu bo'yicha testlar:

1. "Avesto"ning shakllanishi va tuzilishiga doir to'g'ri javobni toping.

- A. Bir avlod ichida tuzilgan; yagona til qatlamiga ega
- B. Mil. avv. VII — mil. IV asrlarda bosqichma-bosqich shakllangan; Gatik va Yangi Avesto qatlamlari mavjud
- C. Sosoniylar davrida bir yo'la arab tilida yozilgan
- D. Faqat marosimiy nasriy matnlardan iborat

2. Behistun yozuviga xos xususiyatlar qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A. Rimcha, arameycha, suryoniycha; O'rta Osiyoga doir ma'lumot yo'q

B. Elamcha, bobillaracha, qadimgi forscha; Marg'iyona, Baqtriya, So'g'd kabi viloyatlar tilga olingan

C. Faqat qadimgi forscha; faqat Eronning ichki isyonlari haqida

D. Yunoncha, lotincha, suryoniycha; asosan diniy pand-nasihatlari

3. "Zand-Avesto" deganda nima tushuniladi?

A. Avestoning yunoncha tarjimasini

B. Avestoga yozilgan pahlaviycha sharhlar va o'rta fors tiliga tarjima majmuasi

C. Avestoning arab tilidagi tafsiri

D. Avestoning faqat Gotalar bo'limi

4. Surx-Kotal/Rabatak (Kanishka davri) yozuvlari nimani ko'rsatadi?

A. Baqtriyacha davlat tili bo'lib e'lon qilinganini, podshoh genealogiyasi va qurilish ishlarini

B. Faqat yunon tili davlat tili bo'lganini

C. Faqat diniy marosim qoidalarini

D. Hind podsholari nasabnomasi va brahmi yozuvining man etilishini

5. Arrianning "Iskandar yurishi" (Anabasis) nisbatan ishonchli manba sanalishining asosiy sababi nimada?

- A. Muallif voqealarni asosan afsonalardan olgan
- B. Ptolemey Lag va Aristobul kabi birlamchi guvohlarning matnlariga tayanadi
- C. Asar keyingi o'рта asrlarda qayta yozilgan
- D. Muallif Iskandar bilan bir davrda yashamaganligi uchun

Javob kaliti: 1) B 2) B 3) B 4) A 5) B

Zamonaviy ta'lim metodi **“Bo'laklab o'qitish” metodi**

Maqsadlar

Bilish/anglash: manba turlarini (epigrafika, narrativ, numizmatika, epik) farqlaydi.

Tahlil: manbaning tashqi (muallifiyat, xronologiya, provenans) va ichki tahlil mezonlari bilan baholaydi.

Sintez: turli manbalardan kelgan xabarlarni triangulyatsiya qiladi.

Baholash: manbalar ishonchliligini dalil bilan asoslab, xulosa chiqaradi.

Vaqt va format

80 daqiqa, auditoriya yoki onlayn. 4–5 kishilik guruhlar.

Kerakli material

1–2 betdan parchalar: “Avesto”, Behistun/Naqshi Rostam yozuvlari, Arrian (“Anabasis”), Diodor yoki Pompei Trog (Yustin), “Mahobharata”dagi tegishli lavhalar.

Vizual: yunon-baqtriya/kushon tangalari fotosi (legendasi bilan), Surx-Kotal/Rabatak matni qisqacha sharhi.

Blankalar: “Manba pasporti” va “Triangulyatsiya jadvali”.

Guruhlar (mutaxassis bloklari)

Zardushtiy korpus: Avesto/ Zand-Avesto

Epigrafika (Ahamoniy–Sosoniy): Behistun, Naqshi Rostam, Ka'ba-ye Zartosht

Antik muarrixlar: Arrian, Diodor, Polibiy, Ksenofont

Hind manbalari: “Mahobharata”, (zarurat bo'lsa Ashoka ikki tilli farmonlari)

Numizmatika & arxeologiya: Yunon-Baqtriya/Parfiya/Kushon tangalari, Surx-Kotal/Rabatak

Dars bosqichlari

0) Kirish (5')

“Tarix manbalarisiz bo'lmaydi” tezisi. Slaydda manba turlarining piktogrammalari.

1) Mutaxassis guruhlar (20')

Har guruh o'z paketini o'qib, Manba pasportini to'ldiradi:

Muallif/til/davr/joy; janr va maqsad; auditoriya

tashqi tahlil: sana, provenans, paleografiya

ichki tahlil: atamalar, mantiq, qarama-qarshilik

Kuchli/zaif tomonlar; O'rta Osiyo bo'yicha asosiy xabar(lar)

2) Jigsaw uy guruhlari (25')

Har uy guruhida 4–5 “mutaxassis”dan bittadan bo'ladi. Bir-biriga o'z manbasini 3 daqiqadan o'qitadi.

Uy guruhida Triangulyatsiya jadvali to'ldiriladi: qatorlarda savollar (masalan: “Ahamoniylar davrida Marg'iyona roli?”, “Iskandar yurishlarining ko'lami?”, “Baqtriyada rasmiy til siyosati?”), ustunlarda manbalar. Qarama-qarshi va mos tushadigan dalillar belgilanadi.

3) Mini-sintez (15')

Uy guruhi A3 poster yoki bir slaydda:

2–3 konsensus dalil (bir nechta manba tasdiqlagan)

1–2 bahsli nuqta (farqli manbalar) va ehtimoliy izoh

1 bo'shliq (qaysi dalil yetishmayapti?) va uni to'ldirish rejasi
(qaysi turdagi manba kerak?)

4) Galereya yurgisi (10')

Guruhlar bir-birining posteri ustiga stiker-izoh qoldiradi: "+"
(kuchli dalil), "?" (savol), "↔" (qarshi dalil).

5) Chiqish bileti (5')

Bitta gap bilan yakunlang: "Bugun bitta xabarni kamida ikki
manba bilan qanday tekshirdim?"

Baholash (rubrika, 4 band × 5 ball = 20)

Mazmun aniqligi (0–5): faktlar to'g'ri, iqtiboslar kontekstda

Tahliliy chuqurlik (0–5): tashqi/ichki tahlil qo'llangan

Triangulyatsiya (0–5): manbalararo bog'lash, qarama-
qarshilikni ko'rsatish

Ko'rgazmalilik & hamkorlik (0–5): poster/taqdimot aniqligi,
rollar balansda

Differensiasiya

Rollar: fasilitator, kotib, taymer, skeptik (savol beruvchi),
spiker.

Qo'llab-quvvatlash: kalit atamalar mini-glossariy (asha/druj,
satrapiya, epitoma, provenans) va signal savollar.

Chuqurlashtirish: ilg'orlar uchun Ptolemey keltirgan
toponimlarni hozirgi xaritaga moslashtirish vazifasi.

Onlayn variant

Mutaxassis bloklari: Google Docs/Notion sahifalari;

Poster o'rniga Jamboard/Padlet;

Galereya yurgisi: stiker-kommentlar;

Chiqish bileti: Mentimeter ochiq javob.

Namuna material (qisqa ishlanma)

Savol to'plami: "Behistun isyonlari xabari Arrianning So'g'd voqealari bilan qanchalik rezonansda?" "Rabatak matni va tangalardagi titulatura bir-birini qanday tasdiqlaydi?"

Manba pasporti shabloni: 1 sahifa, yuqoridagi bandlar bilan.

Triangulyatsiya jadvali: 5×5 jadval (savollar × manbalar).

Uy vazifasi (alternativ)

300–400 so'zli mini-esse: "Arrian xabarini numizmatika va epigrafika bilan solishtirganda xulosam".

3-MAVZU. VI-VIII ASRLARGA OID TARIXIY MANBALAR: TURK, XITOIY VA SUG'D TILIDAGI BITIKLAR ASOSIDA...

Tayanch tushunchalar: *Liangshu, Beishi, Suishu, Jiu Tangshu* (Eski Tang tarixi), *Xin Tangshu* (Yangi Tang tarixi), *Tang Huiyao*, "Shiyu/"Xiyu" (G'arb o'lkalari) bo'limi, *Anxi, Beiting, O'rxun, Enasoy, Oltay, Sharqiy Turkiston, Tunyuquq, Kül Tegin, Bilgä Xoqon, Ongin bitigi, Yollug'tegin* (matn tuzuvchisi), *Eltarish* (Qutlug'), *Qapaghan, "Tängri", "törü", So'g'd yozuvi* (oromiy asosli), *so'g'd-turk-xitoy ikki/uch tillilik, Afrasiyob devoriy yozuvi* (elchilik sahnasi), *Mug' tog'i arxivi* (Divashtich), *Naus* (dafn uyi), *tegirmon ijarasi, nikoh shartnomasi* (Dug'dg'uncha-Uttakin), *Kulansoy, Teraksoy ikki tilli bitiklari*

Xitoy yozma an'anasi VI-VIII asrlar O'rta Osiyosini "tashqi ko'z" bilan qat'iy hujjatparvarlik ruhida yoritadi. "Liangshu", "Beishi", "Suishu", Tang davrining "Jiu Tangshu" (Eski Tang tarixi) va "Xin Tangshu" (Yangi Tang tarixi) hamda sinxron ro'yxat-qo'llanmalardagi (masalan, "Tang Huiyao") "G'arb o'lkalar" bo'limlari elchilik protokollari, yo'l masofalari (li o'lchovi), sarhaddagi garnizonlar, tovarlar katalogi, unvon va manzilgohlarni an'anaviy saroy uslubida ro'yxatlaydi. Tang siyosiy geografiyasida Anxi (安西都护府 — "G'arbni tinchlantirish" boshqarmasi) va Beiting (北庭都护府) kabi chegaraviy institutlar Sharqiy Turkiston shahar-davlatlarini (Kuqa, Xo'tan, Qashqar, Qarashahr) imperiya mulozimlari ko'zi bilan "xaritaga tushirgan"; shuning uchun solnomalarda O'rta Osiyo bilan bog'liq yo'nalishlar ham tizimli ko'rinadi: Dayuan-

Farg'ona an'anasining Tang davrigacha davom etgan "ot–ipak–shisha–bo'yoq" savdo triadasi, zardushtiy va moniylik jamoalarning poytaxtlardagi (Chang'an, Loyang) "hu" (chet ellik) mahallalari tarkibi, saroydagi marosimlar va sovg'alar ro'yxati (ot, tosh, qimmatbaho mato, hidoyat sovg'alari va h.k.) hukmli til bilan qayd etiladi. Transkripsiyalar katta ahamiyatga ega: Samarqand uchun Kang/康, Buxoro uchun An/安, Kesh uchun Shi/石, Maimurg' uchun Mi/米 singari xitoycha moslamalar keyin Tang poytaxtlaridagi so'g'd diasporasi familiyalariga aylanganini ham ko'rsatadi — "to'qqiz so'g'd nasabi" deb mashhur bo'lgan familiyalar (Kang, An, Shi, Shē, Mi va boshqalar) aynan shu transkripsion muhitda saroy ro'yxatlariga kirgan.

Syuanzangning "Datang xiyu ji"si rasmiy matnlardan farqli tarzda "ko'rgan–eshitgan" tafsilotlar bilan jonli: 629 yilda So'g'dga kirib kelganda u Samarqand (Samokien)ni yarim mustaqil mulklar konfederatsiyasining markazi, serhosil–bog'rog'li, mo'tadil iqlimli, hunarmandchiligi pishiq va savdogarligi yuksak bo'lgan shahar sifatida tasvirlaydi; harbiy elita — "chi-kia" bo'linmalarining mardsa-jasurligi alohida qayd etiladi. U So'g'd ichidagi Maimurg', Kabudon, Kushoniya, Buxoro, Kesh kabi punktlarni ham "urf–odat va mahsulot jihatidan Samarqandga o'xshash" degan formulalar bilan bir-biriga bog'laydi — bu o'sha davr siyosiy parchalanishida ham madaniy hamjihatlik borligini anglatadi. Koreys rohibi Hye Ch'o (Xoy Chao)ning 724–727 yillardagi Hind–O'rta Osiyo sayohati haqida Dunxuangdan topilgan qo'lyozmasi esa arablar istilosidan keyingi tasvirni beradi: Buxoro (An), Samarqand (Kan), Kesh (Shi), Maimurg' (Mi) kabi viloyatlar o'z hukmdoriga ega, ammo arab hokimiyatiga tobe; aholining kiyimi (oq paxta), soqol–

sochni qirdirish odati, chorvachilik va paxtachilikning ustunligi, zardushtiylikning kengligi (Samarqandda bitta rohibli budda monastiri bor xolos) kabi mayda, lekin tarixiy “jon” beradigan tafsilotlar haqida yozadi. Du Xuan (Talasdan keyin asirga olib ketilib, 763–765 yillarda esdalik yozgan) Farg‘onaning o‘nlab shaharli, bir necha o‘n mingli lashkarli siyosiy birlik bo‘lganini, uzum–shaftoli–nokning mo‘lligi, paxsakor uylar, paxta va jundan kiyinish, etik–mohsi poyabzalini qayd qiladi; u Farg‘ona otlari, bo‘yoq va rangli shisha savdosining qo‘shni mamlakatlarga yo‘naltirilganini ham ta’kidlaydi. Solnomalar bilan safarnomalarni birga o‘qiganda ko‘rinadiki, xitoy matnlari O‘rta Osiyo haqida nafaqat “chetdan kuzatuv”, balki Tang poytaxtlaridagi so‘g‘d–turk jamoalarining shahar xo‘jaligi va marosim hayotidagi rolini ham hujjatlashtiradi. Metodik jihatdan muhim ogohlantirish: Tang davrida 1 li odatda ~530 metr atrofida, ammo davr–hududga qarab farq qiladi; shuning uchun masofa va yo‘l hisoblarida “xato chizig‘i” bilan ishlash, toponimik identifikatsiyada esa epigrafika va arxeologiya bilan kollatsiya zarur.

“Ichki ko‘z” — turk runik bitiklari. O‘rxun–Enasoy korpusi (Tunyuquq, Kül Tegin, Bilgä xaqon, Ona-Ongin hamda Enasoy va Oltaydagi toshlar) VI–VIII asr turkiy siyosiy xotirasining eng bevosita ifodasidir. Grafika jihatidan 38–40 belgili runiform tizim o‘ngdan chapga o‘qiladi; matn kompozitsiyasi odatda quyidagicha: ilohiy langar (“Tängri yarliqadi”), elning kelib chiqishi va dastlabki buyuk hukmdorlar xotirasi (Bumin, Istami), ogohlik–nasihat (tabg‘achning “makru hiylasi”, “yaxshi so‘zni yomon, yomon so‘zni yaxshi deyish” ogohlantirishi), aniq sanali yurishlar va g‘alabalar, yakunda vasiyat va motam. Tunyuquq

toshi — muallifning o‘zi tomonidan “hayotligidayoq” o‘rnatilgan avto biografiya: xitoy saroyidagi garovdan chegaradagi xizmat, so‘ng Eltarish, Qapagan va Bilgä davrida “elni tiklash” strategiyasi, g‘animlarga qarshi manevrlar tasvirlanadi. Kül Tegin (732) — Bilgäning xalqqa murojaati, ichki birlik va “törü”ga sodiqlik haqida siyosiy etika; Kül Teginga bag‘ishlangan jangnomadek segmentlarda qarluqlar, to‘qqiz-o‘g‘uz, qirg‘iz, tangut va idiqutlar yo‘nalishlaridagi yurishlar sanalar, daryo-cho‘l-tog‘ yo‘nalishlari bilan birga, “otliq manevr” va o‘ljaning siyosiy ma‘nosini ham ko‘rsatadi. Bilgä toshi (735) — taxtga chiqishdan boshlab, chegaralarni mustahkamlash, qo‘shnilarga yurishlar, nihoyatda muhim vasiyat: “yer-suvni asrash” (vatanni qo‘riqlash) bo‘lmasa, el yo‘qolishi mumkinligi haqidagi keskin ogohlantirish. Bu matnlar faqat voqealar ro‘yxati emas: ular davlat falsafasi — hukmdorning “qut”i, ilohiy legitimatsiya va jamoa hushyorligining birlashmasi orqali “oz va qashshoq” elning “ko‘p va badavlat” elga aylanishi haqidagi konsepsiyani artikulyatsiya qiladi. Filologik jihatdan turk runik tizimi bilan uyg‘ur yozuvi o‘rtasidagi bog‘liqlik (uyg‘ur yozuvi esa so‘g‘d grafikasidan rivojlangan) turk-so‘g‘d yozuviy simbiozini ko‘rsatadi; bu simbioz 744 yildan keyingi Uyg‘ur xoqonligi va 762 yildagi moniylikni davlat dini sifatida qabul qilish (so‘g‘d ruhoniylari ta‘siri bilan) jarayonlarida yanada yaqqol ko‘rinadi. Shuning uchun runik matnlarni so‘g‘d epigrafikasi hamda xitoy solnoma-raporlari bilan parallel o‘qish (sanalar, antroponimlar, toponimlarni solishtirish) “uch ko‘z” usulida aniq manzara beradi.

So‘g‘d yozma manbalari — O‘rta Osiyoning “ish yuritish tili” va savdo-madaniy tayanchi. Oromiy asosli so‘g‘d yozuvi mil. avv.

III–II asrlarda shakllanib, VI–VIII asrlarga kelib Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Mo‘g‘uliston, Janubiy Sibir, Choch va hatto Xitoy poytaxtlarigacha kirib borgan. Korpus tarkibi xilma-xil: qoya va devor yozuvlari, sopol–yog‘och–metalldagi qisqa epigrafik bag‘ishlovlar, qog‘oz va pergamentdagi hujjatlar, diniy matnlar (moniylik, buddaviylik), numizmatik afsonalar. Samarqand Afrasiyob saroyi devoriy rasmlariga tushirilgan so‘g‘d izohi (VII asr) elchilik marosimini jonli “kadr”lar bilan bog‘laydi: Chag‘oniyon hukmdori Turontosh nomidan kelgan elchi dabirpat tilidan “hurmat bilan peshvoz” formulasi, Samarqand xudolari va yozuvi haqida xabardorlik keltiriladi — bu siyosiy parchalangan davrda ham marosim va diplomatiya tilining so‘g‘dcha bo‘lganini ko‘rsatadi. Yettisuvdagi Kulansoy–Teraksoy ikki tilli (so‘g‘d–turk) yozuvlari, Mo‘g‘ulistondagi 583–588 yillardagi Bugut toshi va 762 yildagi uch tilli zafar bitigi (turk–so‘g‘d–xitoy) so‘g‘d tilining ko‘prik vazifasini tasdiqlaydi: turk hukmdoriyati, xitoy diplomatiyasi va mahalliy so‘g‘d savdogarlari o‘rtasida aynan so‘g‘d tili muomala vositasi bo‘lib qolgan. Turfon–Dunxuang diniy korpusi (moniylik “Xvastuanift”ining so‘g‘dcha matni va turkcha satr-osti tarjimasi, buddaviy sutralar — “Vesantara Jataka” va boshqalar) so‘g‘dlarning faqat savdogar emas, balki tarjimon va ta‘limotlarni yoyuvchi ma‘naviy vositachi bo‘lganini ko‘rsatadi.

VII asr oxiri — VIII asr boshining “ichki boshqaruv ovozi” — Mug‘ tog‘idan topilgan so‘g‘d arxivi. Panhikent yaqinidagi eski qal‘a xarobasidan 1932–1933 yillarda chiqqan 80 ga yaqin hujjat (aksari so‘g‘d tilida) Divashtich arxivi bo‘lib, huquqiy, xo‘jalik va diplomatik ish yuritishning bevosita namunasidir. Huquqiy blokda: naus (dafn uyi) qurish uchun yer savdosi, suv

tegirmonlarini ijaraga berish, so'g'd qizi Dug'dg'unchaning turk yigit Uttakinga nikoh shartnomasi (kafil, guvohlar, badal/dorilar, majburiyatlar, meros tartibi kabi bandlar) — jamiyatning huquqiy me'yorlari va etnik-madaniy aralashuvini ko'rsatadi. Xo'jalik-buxgalteriya blokida kirim-chiqim, "don-ipak-metall" aylanishi, saroy-ma'muriyat xarajatlari, soliq birliklari va majburiyat turlari ro'yxatlari bor. Diplomantik blokda Divashtichning Choch va Farg'onaga elchi yuborib, arablar ustiga koalitsiya tuzishga urinishlari, Turk xoqonligini jalb qilish rejalari va arab amiri Abdurahmon ibn Subhning javoblari mavjud — bu xalifalik Divashtichni rasmiy hukmdor sifatida tanib, amalda vassal maqomida ko'rganini anglatadi. Bu hujjatlar solnomalardagi yirik voqealardan ko'ra "kundalik" siyosiy iqtisodiy hayotni aniqroq ko'rsatadi: qanday o'lchov birliklari ishlatilgan, kim kimga qancha to'laydi, qaysi jamoa qanday imtiyozga ega, aholi qanday xo'jalik rishtalarida yashagan — bularning barchasi tafsilotda ko'rinadi.

Numizmatika VI-VIII asrlar uchun alohida "yuz": so'g'd shahar-davlatlarining tangalari, Bukhorxudotlar zarblari, Samarqand ikhshidlarining kumushlari, Choch tangalari — afsonalarda so'g'dcha yozuv, hukmdor nomi va unvoni, mahalliy tamg'alar, ba'zan zardushtiy ramzlar aks etadi; arablar istilosidan keyingi muhitda arab yozuvli afsonalar paydo bo'lib, ikonografiyada sekin o'zgarishlar kuzatiladi. Tarqalish areallari savdo yo'llari va siyosiy ta'sir doiralarini tiklashga imkon beradi; metall tarkibi, vazn standarti va zarbxona belgilarini tahlil qilish esa iqtisodiy sikllar va "markaz-chegara" munosabatlarini ko'rsatadi. Arxeologiya bilan birga o'qiganda, masalan, Afrasiyob devoriy rasmlaridagi elchilik kompozitsiyasi, Panhikentning epik

(Rustamiy) rasmlari va marosim sahnalari, Taxti Sangin va Oy-Xonum an'anasidan keyingi ikonografik davomiyliklar ko'rinadi — bu madaniy qatlamning bardavomligini tasdiqlaydi.

Talas jangi (751) mazkur uch korpusda turlicha ohangda ko'riladi: xitoy solnomalarida Tangning katta mag'lubiyati sifatida, arab-turk qo'shinlarining ustunligi bilan; islomiy tarixshunoslikda — Movarounnahr uchun burilish nuqtasi; turk va so'g'd muhitida — keyingi siyosiy qayta taqsimotga ochilgan eshik. Ko'p bor takrorlanadigan “qog'ozchilik g'arbga Talasdan so'ng tarqaldi” rivoyati ilmiy adabiyotda bosqichma-bosqich o'tish bo'lgan, degan ehtiyotkor yondashuv bilan ko'riladi; baribir Talas o'z ramziy og'irligini saqlaydi. Shu yerda metodik bir necha qoidani yana bir bor ta'kidlash kerak: (1) Janrni hisobga olish — solnoma (saroy diplomatiyasi), runik bitik (davlat mafkurasi va vasiyat), so'g'd hujjatlari (idora amaliyoti); (2) Xronologik langarlar — Syuanzang (629–645 yo'llari), Hye Ch'o (724–727), Tunyuquq (712–716), Kül Tegin (732), Bilgä (735), Talas (751), Mug' arxivi (VII oxiri–VIII boshi); (3) Til va yozuv — xitoycha transkripsiyalarni fonetik rekonstruksiya qilishda hushyorlik, runiform matnlarda unli tiklanishini kontekstdan chiqarish, so'g'd kursiv va monumental shakllarini farqlash; (4) Toponimik-etnonimik identifikatsiya — “Kang/An/Shi/Mi” kabi xitoycha moslamalarni so'g'd, arab va turk yozma-epigrafik dalillar bilan qiyoslash; (5) Kartografik kollatsiya — solnoma masofalarini (li) zamonaviy kilometr ga ehtiyotkor konversiya qilish, yo'l-pass yo'nalishlarini relyef-hidrologiya bilan solishtirish.

Uch manba qatlamini birga o'qiganimizda O'rta Osiyoning VI–VIII asrlardagi “muvozanatlar polifoniyasi” yorqinlashadi: turk

siyosiy markazi va harbiy manevrlari, so'g'd savdo–madaniy tarmog'i va idora tili, xitoy diplomatik nazorati va marosim protokoli, arab hokimiyati va yangi diniy-siyosiy tartibning kirib kelishi. Bu polifoniya ayni paytda yozuviy–grafik ko'priklar yaratadi: so'g'd yozuvi uyg'ur grafikasiga, u orqali turkiy yozuv madaniyatiga o'tadi; xitoy solnomalari esa so'g'd diasporasini o'z shahar madaniyatining ajralmas bo'lagiga aylantirib, marosim va savdo tilini hujjatlashtiradi; runik bitiklar esa ichkarida “törü” va “yer–suv”ni asrash mafkurasini mustahkamlaydi. Tarixshunoslikda eng samarali yo'l — aynan shu manbalarni bir-biriga “tikib qo'yish”: elchilik protokolidagi bir satrni (masofa yoki titul), bitikdagi bir jumlani (yurish sanasi yoki g'anim nomi), arxiv hujjatidagi bir bandni (ijara sharti yoki soliq birligi) o'zaro kollatsiya qilish. Shunda “yirik voqea”lar (yurishlar, janglar, istilolar) ortidan ko'rinadigan, ammo tarixiy haqiqatni ushlab turgan mayda-goh tafsilotlar — kiyinish, o'lchov, til, muhr, tamg'a, nikoh bandi, tegirmon ijara muddati, ot savdosining bahosi — haqiqiy tarixiy to'qimani hosil qiladi.

Xitoy solnomalari va safarnomalari bizga xarita, vaqt, marosim va yo'l beradi; turk runik bitiklari siyosiy xotira, mafkura va ogohlikni beradi; so'g'd yozma korpusi esa idora, huquq va xo'jalikning kundalik hayotini beradi. Ularni tahlil va fanlararo kollatsiya (epigrafika, numizmatika, arxeologiya, tilshunoslik, kartografiya) asosida birga o'qish VI–VIII asr O'rta Osiyosining ko'p ovozli, ammo yaxlit tarixi ni to'laqonli tiklashga imkon beradi — va aynan shu yondashuv siz izlayotgan mavzuning eng puxta, ishonchli talqinini kafolatlaydi.

Mashg'ulot uchun metodik tavsiyalar

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Syuanzangning *Datang xiyu ji* asarida So'g'd (Samarqand markazli) haqida tilga olingan uchta ijtimoiy-iqtisodiy belgi va bir harbiy xususiyatni sanang.
2. Liangshu, Beishi va Suishu solnomalarida O'rta Osiyo bo'yicha ma'lumotlar qaysi jihatlari bilan farqlanadi? (davriy qamrov, "Xiyu" boblari, elchilik manbalari)
3. Kül Tegin bitigida legitimatsiya uchun qo'llanadigan asosiy g'oyalar nimalar? ("Tängri irodasi", "yer-suv", "törü") — misollar bilan izohlang.
4. Tunyuquq bitigida tilga olingan strategik raqiblar va ittifoqlar qaysilar? Ularning siyosiy ma'nosini tushuntiring.
5. Quyidagi xitoycha transkripsiyalarni haqiqiy toponimlar bilan moslang va qisqacha izoh bering: Kang, An, Shi, Mi ↔ Samarqand, Buxoro, Kesh, Maimurg'.
6. Afrasiob devoriy yozuvidagi elchilik sahnasi nimani ko'rsatadi? Diplomatik protokol va mintaqaviy kuchlar muvozanatiga oid ikki xulosa chiqaring.
7. Mug' tog'i arxivi (Divashtich) hujjatlarini uch toifaga ajrating (huquqiy, xo'jalik, diplomatik) va har biriga bitta aniq misol yozing.
8. Hye Ch'o (Xoy Chao) va Du Huan qaydlarida Farg'onaning siyosiy bo'linishi va xo'jaligiga doir ikkita o'xshashlik va bitta farqni aniqlang.
9. Bugut (583–588) va Sevreysaman (762) bitiklarining til tarkibi (so'g'd–turk–xitoy) nimani anglatadi? Ko'p tillilikning siyosiy/diniy funksiyasini tushuntiring.

10. Talas jangi (751) voqeasining manbashunoslikdagi ahamiyatini izohlang: Tangning g'arbiy siyosati, Du Huan esdaliklari va texnologik-madaniy oqibatlar haqida uch bandlik javob yozing.

Mavzu bo'yicha testlar:

1. VII asr birinchi yarmida So'g'd (Samarqand markazli)ning yarim mustaqil mulklar konfederatsiyasi ekaniga to'g'ridan-to'g'ri guvohlik beradigan manba qaysi?

- A) Syuanzang — Datang xiyu ji
- B) Li Yanshou — Beishi
- C) Xin Tangshu
- D) Hye Ch'o — Wang o T'ianzhu guo zhuan

2. Qaysi O'rxun bitigi avtobiografik xarakterda bo'lib, muallif sifatida maslahatchi-sarkarda chiqadi?

- A) Kül Tegin bitigi
- B) Bilgä Qo'qon (Bilgä qaghan) bitigi
- C) Tunyuquq bitigi
- D) Ongin bitigi

3. Xitoycha transkripsiyalarni to'g'ri moslang: Kang, An, Shi, Mi → ?

- A) Buxoro, Samarqand, Kesh, Maymurg'
- B) Samarqand, Buxoro, Kesh, Maymurg'
- C) Samarqand, Kesh, Buxoro, Maymurg'
- D) Kesh, Samarqand, Buxoro, Maymurg'

4. Quyidagilardan qaysi biri Mug' tog'i (Divashtich) so'g'd arxivi hujjatlari toifasiga kirmaydi?

- A) Nikoh shartnomasi (Dug'dg'uncha-Uttakin)
- B) Suv tegirmonlarini ijara shartnomalari
- C) Elchilik-diplomatik maktublar
- D) Shohnoma uslubidagi epik doston

5. Sevreysaman (762) triyozuv (trilingual) zafar bitigi kimning g'alabasiga bag'ishlangan va qaysi tillarda yozilgan?

- A) Kül Tegin; turk-so'g'd-yunon
- B) Ingi Yalaqar (Uyg'ur qag'oni); turk-so'g'd-xitoy
- C) Bilgä qaghan; turk-pahlaviy-xitoy
- D) Kapagan qaghan; turk-so'g'd-oromiy

Javob kaliti: 1) A 2) C 3) B 4) D 5) B

Zamonaviy ta'lim metodi "Munozara (debat)" metodi

Maqsad va kutiladigan natija

- Talabalar turk runik (O'rxun) bitiklari, xitoy solnomalari (Beishi, Sui-shu, Xin Tang-shu, va h.k.), so'g'd yozma manbalari (Mug' tog'i arxivi, Afrasiyob devoriy yozuvi)ning turi, provenansi, xronologiyasi va ishonchliligini taqqoslaydi.

- Tashqi/ichki tahlil mezonlari asosida dalil quradi, CLAIM-EVIDENCE-REASONING-SOURCE (CERS) formatida nutq qiladi.

- Qarama-qarshi pozitsiyani madaniyatli rad etish, savol-javobda ad hominem, strawman, presentizm kabi xatolardan qochish ko'nikmasini namoyish etadi.

Tashkiliy model (60–80 daqiqa)

1. Qizish (7 daqiqa): “Bir daqiqa–bir dalil” — har kim bitta manbani aytadi va nima uchun muhimligini 1 daqiqada asoslaydi. O‘qituvchi taxtaga kalit manbalar xaritasini yozadi: O‘rxun (Kül Tegin, Bilgä, Tonyuquq) ↔ xitoy solnomalari ↔ so‘g‘d arxivi/epigrafik topilmalar.

2. Masala va motion (5 daqiqa): Guruhlarga bo‘linish (2 jamoa + 1 “fakt-chek” hakam guruhi). Quyidagi motion(lar)dan 1 tasini tanlang:

- “O‘rta Osiyo VI–VIII asrlari uchun O‘rxun bitiklari xitoy solnomalariga nisbatan ishonchliroq tayanch manbadir.”
- “Mug‘ tog‘i so‘g‘d arxivi voqeyiy tarixni xitoy solnomalaridan ko‘proq aniqlikda aks ettiradi.”
- “Syuanzang va Hye Ch‘o safarnomalari deskriptiv qiymati jihatidan siyosiy solnomalardan kam emas.”

3. Tayyorlov (10–12 daqiqa): Jamoalar dalillarini CERS jadvalida jamlaydi. O‘qituvchi “Evidence Pack” tarqatadi (qisqa iqtiboslar/tezislar): Behistun emas — faqat 3-mavzu doirasidagi VI–VIII asrlar (Tonyuquqdan iqtibos, Sui-shu “G‘arbiy mamlakatlar”, Xin Tang-shu So‘g‘d/Farg‘ona lavhalari, Mug‘ arxivdan nikoh/ijara/diplomatik maktub namunasi, Afrasiyob yozuvi mazmuni).

4. Debat formati (Karl Popper/Oxford soddalashtirilgan) ~30 daqiqa:

- Ochiq taraf 1-nutq (3’): tezis + 2 dalil (manba, sana, provenans).
- Yopiq taraf so‘roq (2’).
- Yopiq taraf 1-nutq (3’): qarshi dalil + kollatsiya.
- Ochiq taraf so‘roq (2’).

- Ikkinchi nutqlar (har ikki taraf 3' + 2' so'roq).
- Yakuniy xulosa nutqlari (har ikki taraf 2'): metakollatsiya – qaysi dalil ko'proq ishonchli va nega (muallif yaqinligi, janr, maqsad, bias).
- Savol-javob (tomoshabinlardan 5') — “fakt-chek” kartochkalari (Yashil=tasdiq, Sariq=aniqlashtir, Qizil=manba ko'rsatilmagan).

5. Refleksiya va yakun (8–10 daqiqa): “Exit-ticket”: (1) Eng ishonchli bitta dalil va nega? (2) Qaysi manba uchun yana qanday tashqi/ichki tahlil qo'llash kerak?

Material va vositalar (minimal, ammo mazmunli)

- CERS kartasi: Da'vo → Dalil (muallif, davr, joy) → Mantiq → Manba ko'rsatkichi (pichan: Tonyuquq 712–716, Kül Tegin 732, Bilgä 735; Sui-shu VII asr, Xin Tang-shu XI asr tahriri; Mug' arxiv VII oxiri–VIII boshi; Afrasiyob devoriy matni).

- Baholash rubrikasi (0–4 ball):

1. Dalil sifati va provenans (0–4)

2. Tashqi/ichki tahlilni qo'llashi (0–4)

3. Mantiqiy tuzilish va kollatsiya (0–4)

4. Muloqot madaniyati va vaqtni tutish (0–4)

5. Yakuniy sintez (0–4) — “qaysi manba, nima uchun” aniq aytilganmi?

- Noziktaliklar ro'yxati (xatolardan saqlanish): ad hominem, strawman, “argument from authority” bilan cheklanib qolish, presentizm, “bir manbaga tayanib umumlashtirish”.

Differensiasiya va inklyuziya

- Tayanch kartalar: past darajadagi talabalar uchun tayyor manba-kartalar (muallif/sana/janr/maqsad) beriladi; kuchli

talabalarga metodologik qarshi savollar (masalan, Xin Tang-shu tahriri XI asrda — bu ikkilamchi masofa nimani o'zgartiradi?).

- Rollar: Moderator, Vaqt nazoratchisi, Hujjatxon, Spiker 1/2, Kollatsiyachi — vazifalar rotatsiya qilinadi.

- Onlayn variant: Padlet/Docs'da CERS jadvali, Zoom "Breakout" xonalarida so'roq bosqichlari.

Mavzuga mos namunaviy savollar (debat davomida ishlatish)

- "Tonyuquq bitigining autobiografiklik xususiyati ishonchlilikka qo'shadimi yoki tarafkashlikni kuchaytiradimi?"

- "Xin Tang-shu'dagi So'g'd/Farg'ona haqida berilgan xabarlar qanchalik birlamchi? Tahrir masofasi nimani o'zgartiradi?"

- "Mug' arxivining yuridik-xo'jalik hujjatlari narrativ manbaga qaraganda voqeyilikni yaxshiroq ko'rsatadimi?"

Uyga vazifa (qisqa, maqsadli)

- 300–400 so'zli mini-esse: "Qaysi manba turiga suyanib, VI–VIII asr So'g'd siyosiy manzarasini qayta tiklaysiz?" — kamida 2 xil turdagi manbadan iqtibos (muallif/sana/janr ko'rsatilib) va bitta cheklovni tahliliy muhokama qiling.

Tezkor "cheklovlar kartasi"

- O'rxun: kuchli — yaqinlik, konkret yurishlar; zaif — siyosiy legitimatsiya nutqi, o'z-o'zini idealizatsiya.

- Xitoy solnomalari: kuchli — tizimli, soliq/ma'muriy ma'lumotlar; zaif — ikkilamchi, etnosentrizm, keyingi tahrir.

- So'g'd hujjatlari: kuchli — kundalik hayot, huquqiy realiya; zaif — fragmentarlik, tor hududiy doira.

Shu ssenariy bilan dars jonli, dalilga tayangan va manbashunoslik ruhida o'tadi; talabalar "manba bilan isbotlash" madaniyatini debatning o'zida mashq qiladilar.

4-MAVZU. O'RTA OSIYO TARIXIY MANBALARI (IX–XII ASRLAR)

Tayanch tushunchalar: *Kitab al-buldon, Kitob axbor al-buldon, Kitob/Kitab masolik (masolik) al-mamalik (Ibn Xurdodbihi; al-Istaxriy), Kitob surat al-arz, Ahsan at-taqosim, Nuzhat al-mushtoq (Kitob ar-Rujariy), Muruj az-zahab, Tarix (al-Ya'qubiy), Futuh al-buldon, Tarix ar-rusul va-l-muluk (Bal'amiy tahriri bilan), Tarix-i Yaminiy, Osor ul-boqiya, Tarix-i Xorazm (yo'qolgan), Al-komil fi-t-tarix, Zayn ul-axbor, Tarix-i Muborakshoh, Tarix-i Mas'udiy (Jome' fi tarix-i Oli Sabuktegin), Tarix-i Buxoro, Siyosatnoma (Siyar al-muluk), Hudud al-'Alam, Devonu lug'ot at-turk, Yatimat ad-dahr, Tatimmat al-Yatima, Chahor maqola (Majma' an-navodir), Tazkira-yi Bug'roxoniy, Manaqib-i Xoja Yusuf Hamadoniy, Risolat al-avval, Risolat al-uxro, Risola (Ibn Fadlan).*

Arab xalifaligi hukmronligi davrida musulmon Sharqida arab tili keng yoyildi. Bu, avvalo, yangi din — islomning qaror topishi bilan bog'liq edi: diniy adabiyotning deyarli barchasi arab tilida yaratildi, boshqaruv idoralarida ham shu til ishlatilgan. Asta-sekin arab tili adabiyot va san'at sohasi, ilm-fan muomalasida ham yetakchi mavqega ko'tarildi. Natijada faqat arab olimlari emas, balki xalifalik tarkibiga kiritilgan o'lkalardan — jumladan Xuroson va Movarounnahrda yetishib chiqqan ma'rifatparvarlar ham arab tilida ijod qildilar.

O'rta Osiyoning IX–XII asrlardagi tarixiga oid arab tilidagi manbalarni shartli ravishda ikki katta guruhga ajratish mumkin:

1. Tarixiy-jug'rofiy adabiyotlar — sayyohlarning safarnomalari va geograflar asarlari;

2. Tarixiy va adabiy asarlar — umumiy tarixlar, sulolaviy yodnomalar, biografik to‘plamlar va hokazo.

Xuroson va Movarounnahrning IX–X asrlardagi manzarasini yoritishda arab tilidagi geografik asarlarning o‘rni beqiyos. Olim va sayyohlar tabiiy-geografik sharoit, xo‘jalik, shahar-viloyatlar, aholining mashg‘ulot va odatlari haqida ko‘p hollarda bevosita kuzatuvlarga tayangan holda yozib qoldirgan; shu bois ma‘lumotlarning ishonchlilik darajasi nisbatan yuqori.

Al-Ya‘qubiy (Abu-l-Abbos Ahmad ibn Ya‘qub; IX asr) Bag‘dodda tug‘ilib, Xalifalikning Armaniston, Xuroson, Falastin, Misr va Mag‘rib kabi viloyatlarida uzoq yashagan. Bobo va otasi davlat amaldorlari bo‘lgani, turli viloyatlardan axborot yig‘ganlari haqida ma‘lumotlar bor; bu esa kelgusidagi asarlari uchun material to‘plash imkonini bergan. Uning “Kitab al-buldon” (“Mamlakatlar haqida kitob”)ida Eron, Movarounnahr, Xorazm, Seistonning joylashuvi, yirik shaharlari va qal‘alari, aholisi, urf-odatlari tafsilotlari berilgan. Asarning ikki nusxasi Germaniyada saqlanadi; arabcha matni M.Ya. de Guye tomonidan Leydenda 1892 yilda nashr etilgan.

Ibn Fadlan (X asr) “Risola”sida Kaspiy dengizining sharqiy sohillaridagi xalqlar haqida qiziqarli xabarlar keltiradi; ayrim ma‘lumotlari O‘rta Osiyo bilan bog‘liq yo‘llar va aloqalarni ham yoritadi.

Ibn al-Faqih (Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad al-Hamadoniy; X asr)ning “Kitob axbor al-buldon”ida Balx, Samarqand va boshqa shaharlar, Movarounnahrning tarixiy geografiyasi yoritiladi. Asar to‘liq saqlanmagan; 1022 yilda Ali ibn Ja‘far ash-Shayzariy tomonidan tahrir-qisqartma nusxasi tayyorlangan. Bu nusxa de Guye tomonidan Leydenda 1885 yilda,

qo'lyozmaning ikkinchi qismi esa 1923 yilda Mashhaddagi Imom Rizo kutubxonasiidan topilgan.

Ibn Xurdodbeh (Abulqosim Ubaydulloh ibn Xurdodbeh, 820–913) zodagon oilada tug'ilgan; otasi Tabariston hokimi bo'lgan. O'zi ham yoshligidan keng bilim olgan, geografiya, tarix, meteorologiyani o'rgangan. Xalifa Mu'tamid (870–892) davrida saroy ahli (nadim) bo'lib, keyinchalik Jibol viloyatida pochta va razvedka boshlig'i (sahib barid va-l-xabar) bo'lib xizmat qilgan. Uning eng mashhur asari — “Kitob masolik al-mamalik” (“Mamlakatlarga eltuvchi yo'llar haqida kitob”)da xalifalikdagi mamlakatlar, shaharlar, masofalar, soliqlar-o'lpollar haqida batafsil ma'lumotlar bor. Unda Samarqand, Kushoniya, Ushrushona, Shahrison, Shosh va Isfijob (Sayram), shuningdek Movarounnahr pul muomalasi va turkiyzabon qabilalar haqida ham yoziladi. Bizgacha qisqartirilgan varianti yetib kelgan; de Guye 1889 yilda nashr etgan. N. Valixanov ruscha tarjimani Boku, 1986 yilda e'lon qilgan.

Al-Istaxriy (Abu Is'hoq Ibrohim ibn Muhammad al-Forsiy, 850–934) ko'p sayohat qilgan, Movarounnahr, Suriya, Misr, Mag'ribda bo'lgan. U zamondoshi Abu Zayd Ahmad al-Balkhiyning “Suvar al-aqolim”idan tayanib, ko'plab yangi ma'lumotlar qo'shgan va o'zining “Kitob masolik al-mamalik” asarini yaratgan. O'rta Osiyoning sarhadlari, iqlimi, ma'muriy bo'linishi, savdo-sotiq, aholi mashg'ulotlari va mashhur shaxslari haqida yozadi. Arabcha matni Leydenda 1870, 1927, 1967 yillarda nashr qilingan; XVI asrdayoq Abulmahosin Muhammad an-Naxichevoniylar fors tiliga tarjima qilgan. Qo'lyozmalar Sankt-Peterburg va Toshkentda saqlanadi.

Al-Mas'udiy (Abulhasan Ali ibn al-Husayn; vaf. 956, Qohira) — sayyoh va qomusiy olim. 915–945 yillar oralig'ida Eron, Shom, O'rta Osiyo, Ummon, Shimoliy Afrika, Zanzibar, Hindiston, Seylon, Xitoy va boshqa yurtlarda bo'lgan. Ilmning turli sohalarida 20 dan ortiq asar yozgan, ammo ko'pi yo'qolgan. Saqlangan asari “Muruj az-zahab” (“Oltin maysa-zor”, 947 yilda yozilib, 956 yilda qayta ishlangan) turkiy qavmlar tarixi, ijtimoiy tuzum va urf-odatlariga oid qomusiy manba bo'lib, Parijda 1861–1877 yillarda arabcha matni va fransuzcha tarjimasi nashr qilingan.

Ibn Hawqal (Abulqosim an-Nisibiy; vaf. 976) 943 yildan sayohatga chiqib, Shimoliy Afrika, Ispaniya, Italiya, Eron, Hindistonga bordi. Istaxriy bilan uchrashuvi uni asar yozishga undadi. Istaxriy iltimosiga ko'ra, kamchiliklarni tuzatib, 977 yilda “Kitob surat al-arz” (“Yer surati haqida kitob”; boshqa nomi: “Kitob masolik va-l-mamalik”)ni yaratdi. U Movarounnahr va Farg'onaning xafsikati (Axsikat — poytaxt), Qubo, O'zkand, Asbara (Isfara), So'x, Avval, Koson kabi shaharlarini, Miyon Rudon (“Ikki daryo” — Norin va Qoradaryo oralig'i)ni batafsil tasvirlaydi; asarga Movarounnahrning ilk xaritasini ham kiritgan (Jayyhun, Buxoro, Samarqand, Shosh, Isfijob, Ushrushona, Xorazm ko'rsatilgan). Matn Leydenda 1873 (de Guye) va 1938 (Kramers, 1086 yilda ko'chirilgan Istanbul nusxasi asosida) nashr etilgan.

Abu Dulaf (X asr) Movarounnahrda ham kelib, mahalliy hukmdorlar saroyida xizmat qilgan. Sayohatlari asosida “Risalat al-avval” va “Risalat al-uxro”ni yozgan. Qo'lyozmalar 1929 yilda Mashhad kutubxonasida topilgan; I.Yu. Krachkovskiy u yerdagi ma'lumotlarning ishonchliligini alohida ta'kidlagan.

Al-Muqaddasiy (Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad; 947–1000) “Ahsan at-taqosim fi ma'rifat al-aqolim” (“Olami qit'alarni

bilish uchun eng yaxshi qo'llanma") asarida Ajam mamlakatlari — Xuroson, Movarounnahr, Seistonning shahar-qishloqlari, ma'muriy bo'linishi, mashhur kishilari, aholisi, mashg'ulotlari va diniy e'tiqodi haqida batafsil yozadi.

Al-Idrisi (Abu Abdulloh Muhammad al-Idrisi; 1100–1165) — Marokashdagi Idrisiylar naslidan, Kordobada o'qigan, ko'p sayohat qilgan va uzoq vaqt Sitsiliya qiroli Ro'jer II saroyida yashagan. Bu yerda “Nuzhat al-mushtaq fi'khtiron al-afaq” (“Dunyo kezib holdan toyganning ovunchog'i”, ko'pincha “Kitob ar-Rujariy” deb ataladi)ni yaratgan. Yer, dengizlar va ptolemeycha “yetti iqlim” tizimi asosida tasvir beradi; O'rta Osiyoga doir ma'lumotlar ham bor (Farg'ona bo'yicha ko'p jihatlari Ibn Hawqalga tayangan). Matn Rimda 1592 yilda, lotincha tarjima Parijda 1619 yilda, P.A. Jober fransuzcha tarjima va nashrni 1838–1840 yillarda e'lon qilgan.

Al-Ya'qubiyning “Tarix”i umumiy tarix tipidagi asar bo'lib, ikki qismdan iborat: birinchi qismda islomdan avvalgi Sharq mamalakatlari, ikkinchisida musulmon davlatlari 873 yilgacha yoritiladi. Arabcha matn M.T. Houtsma tomonidan 1883 yilda nashr etilgan.

O'rta Osiyoning arablar tomonidan bosib olinishi tarixini o'rganishda Abulhasan Ali ibn Muhammad al-Madoiniy (vaf. 840) muallifligidagi asarlar muhim. U “Kitob al-mag'oziy” (Urushlar kitobi) hamda Xuroson noiblari Asad ibn Abdulloh va Nasr ibn Sayyorga bag'ishlangan asarlar yozgan. Asarlar yo'qolgan bo'lsa-da, ko'plab parchalar Balazuriy va Tabariylarda saqlangan.

IX asr tarixchisi al-Balazuriy (Abu-l-Abbos Ahmad ibn Yahyo ibn Jobir al-Kofiy al-Bag'dodiy; vaf. 892/893)ning “Kitob futuh al-buldon” (“Mamlakatlarning fath etilishi haqida kitob”) asari —

arablar istilosini yorituvchi eng mukammal manbalardan. X asr muarrixi al-Mas'udiy: "Futuh al-buldon"dan yaxshi kitobni bilmayman, — deya e'tirof etgan. Aynan shu asarda xalifa Usmon (644–656) davridagi Xurosondan Movarounnahrqa qilingan talonchilik yurishlari haqida ma'lumotlar bor. Balazuriy yana "Kitab ansob al-sharif" ("Sharafli insonlar nasablari") muallifidir. Asarning to'liq matni bizgacha yetmagan, hozir qisqartirilgan-tahrir qilingan nusxasi mavjud. Arabcha matn Leydenda 1866 yilda de Guye tomonidan ilk bor nashr etilgan; keyinchalik arab mamlakatlarida ko'p marta bosildi. To'liq ingliz va nemischa, ikkinchi qismi forsha, ayrim parchalar rus tilida nashr etilgan. Xuroson va Movarounnahr fathiga oid bo'limini S.B. Yo'ldashev o'zbekchaga o'girib, 2022, Farg'onada nashr qildi.

At-Tabariy (Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir, 839–923)ning 10 dan ortiq ilohiyot va tarix asarlaridan to'lig'i saqlangani — "Tarix ar-rusul va-l-muluk" ("Payg'ambarlar va podshohlar tarixi"). "Dunyoning yaratilishi"dan 915 yilgacha bo'lgan tarix yoritiladi. Movarounnahr shahar va viloyatlarining — Buxoro, Samarqand, Farg'ona, Xorazm — istilosi, Qutayba ibn Muslimning Qoshg'arga yurishi va Xitoyga elchi yuborishi haqidagi noyob xabarlar faqat shu asarda uchraydi (Tabariy bu ma'lumotlarni al-Madoiniydan olgan). Asarning forsha tahririda — Somoniylar hukmdori Nuh ibn Mansur ko'rsatmasi bilan vazir Bal'amiy tomonidan 963 yilda amalga oshirilgan, yangi faktlar bilan boyitilgan nusxa ("oddiy tarjima"dan ko'ra, qayta ishlangan tahrir) ham mavjud. Arabcha matn de Guye tomonidan 1879–1901 yillarda 15 jildda nashr etilgan; Qohira nashrining 13 jildligi (1908) Toshkentdagi Sharq qo'lyozmalari markazida saqlanadi. Fransuzcha tarjimani G. Zotenberg 1867–1874 yillarda e'lon qilgan. Bal'amiy tahriridagi

forscha nusxa Lakhnau va Kanpurda 1874, 1876, 1916 yillarda bosilgan. Qisqartirilgan ruscha tarjima Toshkent, 1989; Muhammad Yusuf Bayoniy tomonidan XIX asrda amalga oshirilgan o'zbekcha tarjima qo'lyozmasi Sharq qo'lyozmalari markazida saqlanadi. O'rta Osiyoga oid bo'limlarni Sh.S. Kamoliddin va S.B. Yo'ldashev 2022 yilda Farg'onada nashr qildilar.

Al-Utbiy (Nasr Muhammad ibn Abduljabbor, 961–1035) — Ray zodagonlaridan; Somoniylar, Ziyoriylar, G'aznaviylar saroylarida xizmat qilgan. Uning “Tarix-i Yaminiy” asari saj' (qofiyali nasr) uslubida bo'lib, Sabuktegin va sulton Mahmud (“Yamin ad-davla”) davridagi voqealarni — X asr oxiri va XI asr birinchi choragida Xuroson va Movarounnahrda siyosiy jarayonlarni, xususan Qoraxoniylarning Movarounnahrni bosib olishini yoritadi. Hukmron tabaqa nuqtai nazari sezilsa-da, soliq-o'lponlar, uzluksiz urushlar sabab xalq ommasining og'ir ahvoli ham aks etadi. Forscha tarjimalari ko'p; eng qadimgisi XIII asr boshida Abu Sharaf Nasih al-Jarbadakoni tomonidan qilingan va bir necha nusxada nashr etilgan.

Abu Rayhon Beruniy (973–1048) tarixga doir bir necha asar yozgan. “Osor ul-boqiya ‘an al-qurun al-xoliya” (“O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar”, 1000 yil, Gurgonda — Ziyoriylar hukmdori Qobus ibn Vushmagir saroyida)da O'rta Osiyo xalqlari etnografiyasi va folklori, Zardusht, Iskandar, Moniy, Muqanna kabi shaxslar haqida muhim ma'lumotlar keltiriladi. Asar rus va o'zbek tillarida 1957 va 1968 yillarda nashr etilgan. Beruniyning yo'qolgan “Tarix-i Xorazm”ida (1017–1043) Xorazmning G'aznaviylar davridagi voqealari tasvirlangan; ayrim parchalar Bayhaqiy va Yoqut al-Hamaviy orqali saqlangan.

Ibn al-Asir (1160–1234)ning 12 jildlik “Al-komil fi-t-tarix” (“Mukammal tarix”)ida 1–6 jildlar kompilativ (Tabariy, Ibn Miskavayh, as-Sulamiy va boshqalarga tayanadi), 7–12 jildlar esa 924–1231 yillar voqealarining original bayoni bo‘lib, muallifning guvohlar bilan to‘plagan materiallariga tayangan. Mo‘g‘ullar bosqiniga bag‘ishlangan so‘nggi jildi ayniqsa qadrlidir — muallif zamondosh sifatida yozgan. Alohida mamlakatlarga oid parchalar rus, fransuz, daniya, turk tillarida nashr etilgan; Xiva xoni Muhammad Rahimxon II davrida o‘zbekchaga tarjima qilingan. O‘rta Osiyoga oid bo‘limlar P.G. Bulgakov va shogirdi Sh. Kamoliddin tomonidan ruschaga o‘girilip, Toshkent, 2006 yilda nashr qilingan.

Mahmud Qoshg‘ariy (to‘liq ismi: Mahmud ibn al-Husayn ibn Muhammad al-Qoshg‘ariy) 1073–1077 yillarda turkiy qavmlar orasida to‘plagan materiallar asosida “Devonu lug‘ot at-turk”ni yozdi. Asar turkiy tillar tarixi va turkiy elatlar — bijanak, qipchoq, o‘g‘uz, boshqird, tatar, qirg‘iz, chigil, yag‘mo, uyg‘ur va boshqalar hayoti, xo‘jaligi, madaniyatiga oid bebaho manbadir. “Devon” arab, rus, nemis, turk, o‘zbek, turkman, uyg‘ur tillarida nashr etilgan.

Abu Mansur as-Sa‘labiy (961–1038), Nishoburda tug‘ilgan shoir va olim, Eron hamda O‘rta Osiyoda ko‘p yillar yashab ijod qilgan. Uning “Yatimat ad-dahr” (“Zamon durdonalari”) asarida Shom, al-Jazira, Eron, Xuroson, Buxoro, Marvda yashab, arab tilida ijod qilgan shoirlar haqida ma‘lumotlar jamlangan; keyinroq o‘zi to‘plagan materiallar asosida “Tatimmat al-Yatima” (“Yatima ilovalari”)ni yozadi. Arabcha nashrlar — Bayrut, 1883; Qohira, 1947. X asrda Movarounnahrda yashagan arabiyzabon

shoirilar haqidagi to'rtinchi qism I. Abdullayev tomonidan o'zbekchaga tarjima qilinib, Toshkent, 1976 yilda bosilgan.

Abu Sa'id as-Sam'oniyy (1113–1167) — Marvlik mashhur olimlar sulolasidan, fiqh ahli bo'lgan otaning farzandi. Marv, Buxoro, Samarqand madrasalarida tahsil olgan, keyin Shom, Iroq, Falastin shaharlarida sayohat qilib, 1153–1160 yillarda Movarounnahrning turli shaharlarida istiqomat qilgan, ko'plab olim-adiblar bilan uchrashib, material to'plagan. Asarlari: "Fazoyil ash-Shom", "Zayl Tarix al-Bag'dod", "Kitob al-ansob", "Al-muntaxab min mu'jam ash-shuyux". O'rta Osiyo uchun ayniqsa so'nggi ikki asar muhim: "Kitob al-ansob" — nasabnoma (biografik-shajaraviy) xarakterdagi to'plam bo'lib, islom davrida Eron va Movarounnahrda yashagan mashhur shaxslar haqida ma'lumotlar beradi; unda yirik shaharlar va, hatto, Xitoy bilan savdo aloqalari haqida ham qaydlar bor. Dunyo kutubxonalarida 6 qo'lyozma nusxa saqlanadi; arabcha matni V. Vyustenfeld (qisman, 1835) va D.S. Margolius (to'liq, 1912) tomonidan nashr etilgan; Bayrut nashri ham bor. Undagi buxorolik olimlarga doir ma'lumotlar 1999 yilda o'zbek tilida alohida risola sifatida bosilgan. "Al-muntaxab min mu'jam ash-shuyux" mazmunan "Kitob al-ansob"ga yaqin; unda musulmon Sharqining 600 dan ortiq mashhur kishisi — jumladan ko'plab o'rtaosiyolik olimlar haqida ma'lumot beriladi. Eng qadimiy nusxa 1249/1250 yilda ko'chirilgan bo'lib, hozir Istanbul, Sulton Ahmad III kutubxonasida saqlanadi; matni Er-Riyod, 1994 yilda nashr etilgan.

Najmiddin Umar an-Nasafiy (XI–XII asrlar) 100 ga yaqin asar muallifi. Tarixiy manba sifatida "Kitob al-qand fi zikr-i ulama-yi Samarqand" ("Samarqand ulamolari haqida qand-dek shirin

kitob”) alohida ahamiyatga ega: nasabnoma janrida yozilib, Samarqand ulamolari, shahar topografiyasi va tarixiga oid ma’lumotlar beradi. Uzoq vaqt original nusxa yo’q deb hisoblangan; faqat “Qandiya-i xurd” (“Kichik qandiya”) nomli qisqartirilgan forsha tarjima ma’lum edi. Keyin to’liq arabcha matn borligi aniqlanib, Saudiya Arabistonida vatandoshimiz Nazar Muhammad al-Foryobiy tomonidan nashr qilindi; o’zbekcha tarjima Toshkent, 2001 yilda bosildi.

Abu Bakr Muhammad ibn Ja’far an-Narshaxiy (899–959)ning \\“Tarix-i Buxoro”\\si — arab tilidan forsiyga tarjima qilingan ilk yodnomalardan biri. Asar 944 yilda yozilib, 1128 yilda Abu Nasr Ahmad al-Qubaviy tomonidan forsiyga o’girildi (tahrir va qisqartirish bilan). 1178/79 yilda Muhammad ibn Zufar ikkinchi marta tahrir qildi. Bizgacha yetib kelgan nusxa keyinroq noma’lum muharrir tomonidan uchinchi bor tahrirlanib, 1179–1220 yillardagi voqealar bilan boyitilgan. Arabcha asl ham, Qubaviy va ibn Zufar tarjima-tahrirlari ham yo’qolgan. Kitobda Movarounnahrning islomdan oldingi, arablar istilosi va Somoniylar davri tarixi to’plangan. Muallifning islomiy qat’iyati bois ayrim voqealarga noxolis baho ham berilgan: masalan, “oq kiyimlilar” qo’zg’oloni va uning yetakchisi Muqanna shaxsiga salbiy munosabat, kufr va shakkoklikda ayblash.

Nizomulmulk (Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn Hasan at-Tusiy; vaf. 1092) — Saljuqiy sultonlar Alp Arslon va Malikshoh davrida bosh vazir. Markazlashgan davlat tarafdori bo’lib, separatizmga moyil kuchlarga keskin qarshi chiqqan; shu bois “Nizomulmulk” (“Mamlakat tartibi”) laqabini olgan. U “Siyosatnoma” (yoki “Siyar al-muluk”)ni yozgan. B.D. Zaxoder fikricha, 41 bobini Nizomulmulkning o’zi, qolgan 8 bobini esa 20 yil keyin noma’lum

muallif yozgan. Kitobda O'rta Osiyoga oid ko'plab qimmatli ma'lumotlar bor: Somoniylar davlatida turkiy jangchi-g'ulomlar o'rni, Qoraxoniylar saroyidagi mansab tizimi, Xorazmshoh Oltintosh (1017–1032) bilan sulton Mahmud G'aznaviy vaziri Ahmad ibn Hasan yozishmalari, karmatlar, botiniylar harakati, Muqanna qo'zg'oloni va boshqalar. Fors-tojikcha matn 1931, 1956 yillarda; fransuzcha 1893, ruscha 1949, inglizcha 1960, o'zbekcha 1997 yillarda nashr etilgan.

Abulhay Gardiziy (XI asr)ning "Zayn ul-axbor" ("Xabarlar bezagi") asari Eronga islomdan avvaldan 1041 yilgacha nazar tashlab, Xuroson va Movarounnahrning arablar istilosidan XI asrgacha bo'lgan tarixini, O'rta Osiyo turkiy aholisi haqidagi ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi. To'liq nashr Tehron, 1969; ruscha tarjima A.K. Arends tomonidan Toshkent, 1991 yilda e'lon qilingan.

Faxruddin Muborakshoh Marvarrudiy (XII asr) \\\n"Tarix-i Muborakshoh"\\ni 1206 yilda yozib, G'uriylar sultoni G'iyosuddin Mahmudga taqdim etgan. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)dan boshlab G'aznaviylar va G'uriylar davrigacha bo'lgan voqealar yoritiladi. Manbaning ahamiyati — Turkiston sarhadlari, mahsulotlari, turkiy qavmlar, ularning tili va madaniyatiga doir berilgan tafsilotlarda. Yagona qo'lyozma nusxa Londondagi Indian Office kutubxonasida; G'uriylar va turkiy xalqlar haqidagi parchalar E. Denison Ross tomonidan inglizchaga o'girilib, 1927 yilda nashr etilgan.

Abu Fazl Bayhaqiy (995–1077) — G'aznaviylar davlatida devoni rasoilda 19 yil dabir, keyin 11 yil boshliq bo'lib ishlagan. 30 jildli "Tarix-i Oli Mahmud" ("Mahmud xonadoni tarixi", ikkinchi nomi — "Jome' fi tarix-i Oli Sabuktegin")dan bizgacha 6-

jildning qismi va 7–9, 10-jildlarning katta bo‘lagi yetgan; ular asosan sulton Mas‘ud davriga taalluqli bo‘lgani uchun asar “Tarix-i Mas‘udiy” nomi bilan mashhur. Bayonning kuchli tomoni — muallifning shaxsan to‘plagan materiallari va rasmiy hujjatlarga tayangan holda keng faktik baza, jarayonlarning puxta yoritilishi hamda yuqori badiiy uslub. Unda Safforiylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar, G‘aznaviylar, Xorazmshohlar o‘rtasidagi munosabatlar haqida ham qimmatli ma‘lumotlar bor.

“Hudud al-‘Alam min al-Mashriq ila-l-Mag‘rib” (“Dunyoning Sharqdan G‘arbga qadar chegaralari”) — muallifi noma‘lum, 982 yilda yozilgan, O‘rta Osiyoning shahar va viloyatlari haqidagi eng qadimiy forsiy manbalardan. Yagona qo‘lyozma Buxoroda A.G. Tumanskiy tomonidan 1892 yilda topilgan. Asar kirish va 59 bobdan iborat: dastlab yer-dengizlar, daryolar-cho‘llar va oykumena (odam yashaydigan qismlar) tahlili, so‘ng sharqdan g‘arbga tomon mamlakatlar, ularning aholisi, mahsulotlari va savdosi yoritiladi. O‘rta Osiyo, jumladan Farg‘onaga oid qimmatli ma‘lumotlar bor. Fotosurati V.V. Bartoldning kirish so‘zi va izohlari bilan 1930 yilda nashr qilingan; forsha matn Eronda M. Setude va Sayyid Jaloluddin Tehroniy tomonidan bosilgan; inglizcha tarjima V.F. Minorskiyga tegishli (1937). Tojikcha nashr 1983 yilda; Movarounnahr bo‘yicha parchalar O. Bo‘riyev tarjimasida Toshkent, 2008 yilda chop etilgan.

O‘rta asrlar madaniy hayotini o‘rganishda tazkiralalar (shoir va adiblar hayoti-ijodi haqida esdaliklar) muhim manba: ular ba‘zan siyosiy-ijtimoiy fonni ham jonli aks ettiradi.

Nizomiy Aruzi Samarqandiy (XI so‘nggi chorak — XII asr birinchi yarmi)ning etik-didaqtik “Majma‘ an-navodir” (“Nodir to‘plam”), ko‘proq “Chahor maqola” (“To‘rt maqola”) nomi bilan

mashhur asarida o'tmish va zamondosh olim-shoirlar haqida hikoyatlar jamlangan: Rudakiy, Firdavsiy, Farruhiy, Beruniy, Umar Xayyom, Ibn Sino va boshqalar to'g'risidagi lavhalar tarixiy-madaniy muhitni tasavvur etishga xizmat qiladi. Forscha nashrlar: Mirzo Muhammadxon Qazviniiy (1910), Muhammad Mu'in (1955–1957); inglizcha 1921, ruscha 1963; o'zbekcha tarjima M. Hasaniy, Toshkent, 1985.

Agiografiya (avliyolar hayoti) — musulmon muhitida manoqib yoki maqomat nomlari bilan ma'lum. Bunday asarlar yirik ulamolarning tarjimai holi bilan birga, mamlakatdagi siyosiy-iqtisodiy va madaniy holat haqida ham ko'p ma'lumotlar beradi.

Dastlabki namunalaridan biri — Ahmad ibn Sa'dullo az-Uzghandiy qalamiga mansub “Tazkira-yi Bug'roxoniy”: unda dastlabki tariqatlardan uvaysiya oqimi yetakchilari, xususan Qoraxoniylar asoschisi Sotuq Bug'roxon (vaf. 955) hayoti va faoliyati yoritiladi. Asar hozirgacha bosma ko'rinishda nashr qilinmagan; qo'lyozmalar O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

Xojagon tariqatining asoschisi Abdulxoliq G'ijduvoni (vaf. 1179) o'z ustoz Yusuf Hamadoniy hayoti-faoliyatiga bag'ishlangan “Manoqib-i Xoja Yusuf Hamadoniy”ni yozgan; qo'lyozma O'zR FA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi.

IX–XII asrlar O'rta Osiyosini yorituvchi manbalar majmuasi — arab tilidagi geografik safarnomalar (al-Ya'qubiy, Istaxriy, Ibn Hawqal, Muqaddasiy, al-Idrisi, Abu Dulaf), umumiy tarixlar (al-Balazuriy, at-Tabariy — Bal'amiy tahriri bilan, Ibn al-Asir), sulolaviy va mahalliy tarixlar (Narshaxiy, Bayhaqiy, al-Utbiy, Gardiziy, Muborakshoh), qomusiy va filologik asarlar (Beruniy,

Mahmud Qoshg'ariy), shuningdek fors-tojik geograflari (noma'lum muallif — "Hudud al-'Alam") hamda tazkiralar-manoqiblar (Nizomiy Aruzi, az-Uzghandiy, G'ijduvoniylardan iborat murakkab va bir-birini to'ldiruvchi-tekshiruvchi korpusdir. Ularni tashqi (muallif, davr, manba kelib-chiqishi, tahrir tarixidan xabardorlik) va ichki tahlil (mazmun mantig'i, janrga xos tarafkashlik, kollatsiya) usullari bilan o'qish, arxeologiya-numizmatika-paleografiya dalillari bilan kollatsiya qilish O'rta Osiyoning IX–XII asrlardagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy tarixini xolis qayta tiklash imkonini beradi.

Mashg'ulot uchun metodik tavsiyalar

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. IX–XII asrlarda O'rta Osiyo tarixini yorituvchi arab tilidagi manbalarni ikki guruhga ajrating (tarixiy-jug'rofiy va tarixiy-adabiy) va har biriga kamida 3 tadan aniq misol keltiring.
2. al-Ya'qubiyning Kitob al-buldoni bilan Ibn al-Faqihning Kitob axbor al-buldoni yondashuvini solishtiring: qaysi biri tarixiy geografiyani kengroq va kuzatuvga tayangan holda beradi?
3. Ibn Xurdodbihi, al-Istaxriy va Ibn Hawqalning "masolik va mamolik" an'anasida yangiliklari nimada? Yo'l tarmoqlari, masofalar, soliqlar va xaritalashda qaysi farqlar ko'rinadi?
4. al-Muqaddasiy va al-Idrisiyda "yetti iqlim" konsepsiyasi va xaritaviy tasvir qanday qo'llangan? Ularning O'rta Osiyoga doir tasvirlarini taqqoslang.
5. Quyidagi juftlarni moslang va qisqa izoh bering:

Futuh al-buldon — _____; Tarix ar-rusul va-l-muluk — _____; Tarix-i Buxoro — _____; Tarix-i Mas'udiy — _____; Hudud al-'Alam — _____.

6. al-Balazuriy va at-Tabariyda Movarounnahr fathining bayoni: voqealar ketma-ketligi, manbalar bazasi va muallifning tarafkashligi nuqtalarini tahlil qiling.

7. Narshaxiyning Tarix-i Buxoro asari tahrirlar zanjiri (al-Qubaviy, ibn Zufar, so'nggi noma'lum muharrir) manbani qanday "qatlamli" qiladi? Tashqi va ichki tahlil usullari bilan bu qatlamlarni qanday ajratish mumkin?

8. Abu Fazl Bayhaqiyning Tarix-i Mas'udiy asari manbashunoslik qiymati nimada? Muallif guvohligi va rasmiy devon hujjatlari asosida qaysi siyosiy jarayonlarni eng to'liq tiklash mumkin?

9. Mahmud Qoshg'ariyning Devonu lug'ot at-turki O'rta Osiyo etnografiyasi va toponimikasi uchun qanday dalillar beradi? Kamida uch yo'nalishda (til, qabila-elatlar, joy nomlari) konkret misollar rejasini tuzing.

10. Tazkiralalar va manoqiblar (Nizomiy Aruzi Chahor maqola, az-Uzghandiy Tazkira-yi Bug'roxoniy, G'ijduvoniy Manoqib-i Xoja Yusuf Hamadoniy) tarixiy manba sifatida: afzalliklari va cheklovlarini (janr, ideologik tendensiya) baholang, foydalanish bo'yicha qisqa metodik tavsiya bering.

Mavzu bo'yicha testlar:

1. "Masolik va mamolik" an'anasi doirasiga kiritilmaydigan asar/muallif qaysi?

A) Ibn Xurdodbi — Kitob masolik al-mamalik

B) al-Istaxriy — Kitob masolik al-mamalik

- C) Ibn Hawqal — Kitob surat al-arz
- D) al-Ya'qubiy — Kitob al-buldon

2. Movarounnahrning ILK xaritasi kiritilgan asar qaysi?

- A) Ibn al-Faqih — Kitob axbor al-buldon
- B) Ibn Hawqal — Kitob surat al-arz
- C) al-Muqaddasiy — Ahsan at-taqosim
- D) al-Idrisi — Nuzhat al-mushtaq

3. Ikki nusxada sana farqi bor: A—h.975, B—h.795. Matn konteksti 16-asr voqealarini tasvirlaydi. Birinchi navbatda qaysi yondashuv qo'Narshaxiyning Tarix-i Buxorosi tahrir-tarjima tarixiga doir TO'G'RI bayon qaysi?

- A) 944-yil arabcha; 1128-yil al-Qubaviy arabchaga qayta tarjima qildi; 1178/79-yil Ibn Zufar rus tiliga o'girdi
- B) 944-yil arabcha; 1128-yil al-Qubaviy forsiyga tahrir-qisqartma bilan o'girdi; 1178/79-yil Ibn Zufar qayta tahrir qildi
- C) 944-yil forscha; 1128-yil al-Qubaviy turkchaga o'girdi; 1178/79-yil Ibn Zufar arabchaga qaytardi
- D) 944-yil arabcha; 1128-yil Ibn Zufar forscha; 1178/79-yil al-Qubaviy qayta tahrir qildi

4. A (tasdiq) va R (sabab) munosabatini baholang:

A: at-Tabariy Tarix ar-rusul va-l-mulukda Movarounnahrning arablar tomonidan istilosini bayon qiladi.

R: Chunki u voqealarni asosan shaxsiy sayohat va bevosita kuzatuvlari asosida yozgan.

- A) A va R to'g'ri, R A ni to'liq izohlaydi
- B) A to'g'ri, R noto'g'ri

- C) A noto'g'ri, R to'g'ri
- D) A va R ikkalasi noto'g'ri

5. Hudud al-'Alam (982) haqida qaysi to'plam TO'G'RI?

- A) Muallifi al-Idrisi; arabchada yozilgan; yagona nusxa Qohirada topilgan
- B) Muallifi noma'lum; forscha yozilgan; yagona qo'lyozma 1892-yil Buxoroda topilgan
- C) Muallifi al-Muqaddasiy; forscha; 1937-yil Istanbulda topilgan
- D) Muallifi noma'lum; arabcha; 1910-yil Toshkentda topilgan

Javob kaliti: 1) D 2) B 3) B 4) B 5) B

Zamonaviy ta'lim metodi

“Muammo-asosida o'qitish” metodi

Maqsadlar

Talaba 80 daqiqada kamida 4 tur manbani (geografik safarnoma, umumiy tarix, mahalliy tarix, tazkira/manoqib) muallif–davr–janr–tahrir tarixi–maqsad–auditoriya mezonida tahlil qiladi ($\geq 80\%$ aniqlik).

1 ta manba bo'yicha ishonchlilik bahosini 5 mezonli rubrikada $\geq 12/20$ ballga asoslab beradi.

Guruh bo'lib 1 konspekt xarita yoki vaqt chiziği posteri tayyorlaydi va 3 daqiqada himoya qiladi.

Zarur jihozlar

Manba parchalari (al-Ya'qubiy, Istaxriy/Ibn Hawqal, al-Balazuriy, at-Tabariy–Bal'amiy, Narshaxiy, Bayhaqiy, “Hudud al-

‘Alam”, Qoshg‘ariy, Nizomiy Aruzi, Sam‘oniyning “al-Ansob”idan qisqa bo‘laklar).

A3 varaq, stikyerlar, markerlar; (ixtiyoriy) Jamboard/Padlet.
Baholash varaqalari va rubrikalar (quyida).

Oldindan tayyorgarlik (Flipped)

10–12 daqiqalik mini-video yoki slayd: “Manba turini qanday ajratamiz?” (muallif, davr, janr, tahrir tarixi, maqsad).

Uyga: 2 ta qisqa parcha beriladi; talabalar “3–2–1” jadvalini to‘ldiradi (3 fakt, 2 savol, 1 taxmin).

Dars ssenariysi (80–90 daqiqa)

0–5 daq. Kirish & maqsadlar

– Darajali “kirish chipti”: har talaba uyga vazifadan bitta eng muhim tushunchani yozib yopishtiradi.

– Maqsadlar va natija mezonlari (rubrika) e‘lon qilinadi.

5–15 daq. Muammo qo‘yish (PBL)

– Savol: “Nega bir xil voqea (masalan, arablar istilosi) al-Balazuriy va Narshaxiyda boshqacha tus oladi?”

– Taxminlar doskada klasterlanadi.

15–35 daq. Jigsaw – Manba turlari bo‘yicha “ekspertlar”

4 stol/guruh:

A) Geografik asarlar (al-Ya‘qubiy/Istaxriy/Ibn Hawqal/Muqaddasiy)

B) Umumiy tarixlar (al-Balazuriy, at-Tabariy–Bal‘amiy, Ibn al-Asir)

C) Mahalliy/sulolaviy tarixlar (Narshaxiy, Bayhaqiy, Gardiziy, Muborakshoh)

D) Tazkira–filologik & qomusiy (Sa‘labiy, Sam‘oniy, Qoshg‘ariy, Nizomiy Aruzi)

- Har guruh "3-2-1"ni yakunlaydi va quyidagi Tahlil jadvalini to'ldiradi.

35-55 daq. "Manbashunoslik laboratoriyasi"

Har guruh tanlangan bitta parcha ustida quyidagi 5 mezonli rubrika bilan ishlaydi va plakat tayyorlaydi:

Muvofiqlik (mavzu va davrga qanchalik tegishli?) — 0-4

Avtentiklik/tahrir tarixi (asl nusxa, keyingi tahrirlar, qisqartmalar?) — 0-4

Muallif pozitsiyasi (maqsad, auditoriya, tarafkashlik belgisi?) — 0-4

Fakt-dalil sifati (sana, joy, nomlar aniqligi; ichki izchillik) — 0-4

Tasdiqlanishi (boshqa manba/arxeologiya/numizmatika bilan kollatsiya) — 0-4

Jami: 20 ball.

- Natija: 1 plakat + 3 daqiqalik tezkor himoya.

55-70 daq. Galereya yurgisi (Gallery walk)

- Guruhlar aylanib, boshqalarning plakatlariga 1 ta "quvvatlovchi" va 1 ta "savol" stiker qoldiradi.

- Moderator 2-3 umumiy xatolik yoki ilg'or yechimni ko'rsatadi.

70-82 daq. Harkness/Munozara segmenti

- Ochiq savol: "Qaysi manba turi siyosiy voqeani yoritishda ishonchliroq, nega?"

- Talabalar o'z rubrika ballari va kollatsiyani dalil sifatida keltiradi.

82-90 daq. Yakun & "Chiqish chipti"

- Har talaba: "Men bugun ... ni bilib oldim; keyingi safar ... ni tekshiraman."

– Uyga: 1 manbani tanlab, 300–400 soʻzli “Ichki/ tashqi tahlil” esse (kamida 2 qoʻshimcha manba bilan taqqos).

Tahlil jadvali (nusxa)

Muallif / nisbasi:

Yaratilgan davr / hudud:

Janr (geografiya/umumiy tarix/mahalliy/tazkira/qomusiy):

Tahrir tarixi (qisqartma, qayta ishlanishlar):

Maqsad & auditoriya:

Kalit faktlar (3–5 ta):

Ehtimoliy tarafkashlik/cheklov:

Tasdiqlovchi manbalar (kamida 2 ta):

Differensial yondashuv

A-daraja: kollatsiyani numizmatik yoki arxeologik dalil bilan boyitish.

B-daraja: kamida 2 manba bilan taqqoslash.

C-daraja: rubrikani toʻliq toʻldirish va 1 ta savol qoʻyish.

Baholash

Jigsaw laboratoriyasi (20 ball — rubrika boʻyicha).

Plakat & himoya (10 ball — aniq tezis, dalil, vaqtga rioya).

Ishtirok (5 ball — savol/javoblar).

Esse (15 ball — ichki/tashqi tahlil, kollatsiya, bibliografiya).

Jami: 50 ball.

Akademik halollik va malaka uzatish

Har bir parcha ostida qisqa bibliografik havola (muallif, asar nomi, nashr joyi-yili).

Iqtibos 40 soʻzdan oshmasin; parafraz ustuvor.

Kutiladigan muammolar va yechimlar

Vaqt siqilishi: jigsaw bosqichida taymer va roldagi “vatches” tayinlang.

Tarafkashlikni ajrata olmaslik: 3 ta yo'l-yo'riq savoli berilsin ("Muallif kim? Kim uchun? Nega hozir?").

Passivlik: har stolga rol taqsimlang (kotib, spiker, kollator, vaqt nazoratchisi).

Qo'shimcha kengaytirish

"Manba-Xaritada" mashqi: asarlarda tilga olingan shaharlarni umumiy xaritada joylashtirish.

Mikro-debat: "Narshaxiy vs. Bal'ami — qaysi biri Buxoro haqida ko'proq foydali?" (2×2 daqiqalik).

5-MAVZU. TEMURIYLAR DAVRIGA OID QO'LYOZMA VA TOSHBOSMA ASARLAR

Tayanch tushunchalar: *Ibn Xalliqon — Vafayāt al-a'yān, Shihobuddin an-Nisaviy — Sirot as-sulton Jaloluddin Mangburniy, Jamol Qarshiy — Mulhaqot as-suroh, Hamdulloh Qazviniy — Tarix-i guzida, Zafarnoma, Nuzhat al-qulub, Juvayniy — Tarix-i jahonkushoy, Rashiduddin — Jome' at-tavorix, G'iyosiddin Ali Yazdiy — Ro'znomai g'azovati Hindiston, Nizomiddin Shomiy — Zafarnoma, Rui Gonsales de Klavixo — Kundaliklar, Sharafuddin Ali Yazdiy — Zafarnoma, Temur tuzuklari, Tojiddin as-Samarqandiy — Zayli Zafarnoma / Tarixnomai Solmoniy, Hofizi Abri — Kitab al-masālik wa-l-mamālik, Majmu'at ut-tavorix (Zubdat ut-tavorix-i Boysunquriy), Xondamir — Habib us-siyar, Mirxond — Ravzat us-safo, Abdurazzoq Samarqandiy — Matla' us-sa'dayn va majma' ul-bahrayn, Davlatshoh Samarqandiy — Tazkirat ush-shuaro, Mirzo Ulug'bek — Tarixi arba' ulus, Zahiriddin Muhammad Bobur — Boburnoma, Kamoliddin Binoiy — Shayboniynoma*

1219–1221 yillarda O'rta Osiyo mo'g'ullar tomonidan istilo qilindi. Chingizxon vafot etgach, bosib olingan yerlar o'g'illari o'rtasida bo'lindi; Movarounnahr Chig'atoy ulusiga tegdi. XIV asrning 40-yillariga kelib Chig'atoy ulusi parchalandi: Yettisuv va Qoshg'arda qolgan mo'g'ullar mustaqillik e'lon qilib, Mo'g'uliston nomi bilan mashhur bo'lgan davlatni tuzdilar.

Mo'g'ullar hukmronligi yillarida Movarounnahr xalqi ikki tomonlama — mo'g'ul amaldorlari (dorug'alar, bosqoqlar) va mahalliy feodallar — tomonidan og'ir ekspluatatsiya qilindi. Asosiy daromad solig'i xirojdan tashqari, dorug'achi, ulufa,

tamg'a, qopchur yasog'i, to'g'lor, begor va boshqa turli soliq-jarimalar ham undirilgan.

Og'ir feodal zulm hamda mo'g'ul hukmdorlarining beboshligiga qarshi noroziliklar yuzaga keldi. 1238 yilda Buxoroda Kosib Mahmud Torobiy boshchiligida qo'zg'olon ko'tarildi, ammo u boshqa shahar va viloyatlarga yoyilmagani bois mo'g'ul qo'shini tomonidan bostirildi.

XIV asr o'rtalariga kelib, Chig'atoy ulusining g'arbiy-janubiy qismini tashkil etgan Movarounnahrda feodal tarqoqlik yanada kuchaydi. Bu ayniqsa Qozog'on vafotidan keyin (1358) avj oldi: mamlakat mayda qismlarga bo'linib ketdi. Masalan, Shahrisabzda jaloyirlar mustaqillik e'lon qildi, Balxda amir Husayn xon ko'tarildi, Shibirg'onni Muhammad Apari egalladi, Xuttalonda Kayxusrav o'zini podshoh deb e'lon qildi. Barlos amirzodalaridan Amir Temur bunday vaziyatdan ustalik bilan foydalandi va 1370 yilda oliy hokimiyatni qo'lga oldi. 1370–1378 yillar davomida u tarqoqlikka barham berib, Movarounnahr va Xorazmni bo'ysundirdi. 1380–1402 yillar oralig'ida qo'shni mamlakatlarga yurishlar qilib, Eron, Zakavkaziya, Iroq, Kichik Osiyo va Shimoliy Hindistonni zabt etdi, Oltin O'rda xoni To'xtamishga (1376–1395) qaqshatqich zarba berib, poytaxti Saroy Berkanni egalladi.

Temuriylar davlati tom ma'noda markazlashgan tizim emas edi: u mayda uluslarga bo'lingan holda idora qilindi. Temurning hayotligidayoq imperiya to'rt qismga bo'lingan edi. 1405 yil 18 fevralda Temur vafotidan so'ng davlat inqiroz alomatlarini ko'rsata boshladi. Garchi Shohrux (1409–1447), Abu Sa'id (1451–1469) va Sulton Husayn Boyqaro (1470–1506) davrida nisbatan markazlashganlik va harbiy-siyosiy qudrat saqlangan

bo'lsa-da, uluslarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi mavqei hamon katta bo'lib qoldi.

Ibn Xalliqon (1211–1282). Tarixchi-biograf olim; to'liq ismi Ahmad ibn Muhammad ibn Shamsuddin Abul-Abbos al-Barmakiy al-Arbiliy. Xalab (Halab) va Damashqda tahsil olgan, 1238 yilda Qohirada o'qishini davom ettirgan. 1261 yilda Damashqda qozi kalon, so'ng Qohiraning “al-Faxriya” va boshqa madrasalarida mudarris bo'lgan; bir paytning o'zida shaharning qozi kaloniga noiblik qilgan. Uning muhim asari — “Vafayāt al-a'yān va anbā' abnā' az-zamān” (“Mashhur kishilarning vafoti va zamondoshlari haqidagi xabarlar”) 1256–1274 yillarda yozilgan. Asar saqlanmagan ko'plab qo'lyozmalar va muallifning shaxsiy kuzatuvlariga tayanadi; islomning dastlabki davrlaridan muallif zamonigacha bo'lgan mashhur olim va adiblarning tarjimai holini jamlagan bo'lib, ular orasida ko'plab o'rtaosiyolik adib va olimlar ham bor. Asar XIX asrda Gollandiya, Fransiya, Misr, Eron va Turkiyada chop etilgan; De Slane ingliz tiliga tarjima qilib, 1842–1871 yillarda to'rt jildda nashr qilgan.

Shihobuddin Muhammad an-Nisoviy (vafoti 1249, Xalab). “Sirot as-sulton Jaloluddin Mangburniy” (“Sulton Jaloluddin Mangburniyning tarjimai holi”) asari muallifi. To'liq ismi Shihobuddin ibn Ahmad ibn Ali Muhammad an-Nisaviy. Otasi Xorazmshohlar saroyida e'tiborli amir bo'lgan, Niso viloyatidagi Xurandiz qal'asi hokimi edi. Otasi 1220 yilda vafot etgach, mansab va mulk o'g'liga o'tdi. Nisaviy 1224 yilgacha Niso hokimi Nusratuddin Hamzaning noibi bo'lib xizmat qildi; Nishopur va Jurjon tomonda mo'g'ullar bilan bo'lgan janglarda ishtirok etdi. Keyin Iroqqa ketib, 1224 yilda sulton Jaloluddin Mangburni (1220–1231) xizmatiga kirib, kotib al-insho lavozimida 1231 yil

— sultonning o'limigacha qoldi. So'ng Mayyafarikin hokimi Ayyubiy al-Malik al-Muzaffar G'oziyning xizmatida bo'ldi, bir muddat qamoqqa tushdi, keyin Ildegiziyalar huzurida va 1238 yilda Xarron qal'asi hokimi sifatida xizmat qildi. Oxir-oqibat Xalab sultoni al-Malik an-Nosir Salohiddin Yusuf ibn al-Aziz huzurida umrining oxirigacha istiqomat qildi. Uning "Sirot as-sulton Jaloluddin Mangburniy" asari (1241, Xalab) memuar-yodnoma tarzida yozilgan bo'lib, muqaddima va 108 bobdan iborat. I–IV boblar mo'g'ullar, Chingizxonning kelib chiqishi va xon bo'lib ko'tarilishi haqida; V–XXII boblar Xorazmshoh Alouddin Muhammad hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan. XXIII bobdan oxirigacha mo'g'ul istilosi, Alouddin Muhammadning fojeaviy taqdiri, sulton Jaloluddinning kurashi va halokati hikoya qilinadi. Ayniqsa 1224–1231 yillar voqealarini yorituvchi boblar muallifning bevosita guvohligi bois nihoyatda qimmatli. Asardan al-Futuvvatiy (1244–1323), Ibn Xaldun (1332–1406), Badruddin Ayniy (vaf. 1451) kabi muarrixlar, shuningdek zamonaviy sharqshunoslar keng foydalangan. Arabcha matni va fransuzcha tarjimasi 1891–1895 yillarda Parij va Qohirada nashr etilgan; qisqartirilgan turkcha (Yusuf Ziyoy, Ahmad Tavhid) va forscha (Muhammad Ali Nosih, Mujtaba Minoviy) tarjimalari, shuningdek Turkmaniston bo'limlari ruscha tarjimalari (S. L. Volin) mavjud. Asarni Z. M. Buniyatov to'la ruscha tarjimada ilmiy izohlar bilan Moskvada nashr etgan.

Jamol Qarshiy (taxm. 1230 y. tug'ilgan). "Mulhaqot as-suroh" ("As-suroh"ga ilova) muallifi, XIII–XIV asr boshlarida yashagan tilshunos va tarixchi. To'liq ismi Abulfazl Muhammad ibn Umar ibn Xolid, ammo Jamol Qarshiy nomi bilan mashhur ("qarshi" — mo'g'ulchada "qasr"). Olmaliqda ruhoniy oilasida tug'ilgan; otasi

mashhur hofiz, onasi marvlik shayx Abu Alining zurriyotidan edi. U Olmaliqlik shayx Ashraf ibn Najib al-Kosoniydan ta'lim oldi, so'ng Chingiziylarga tobe mahalliy hukmdor Sig'noq takini (vaf. 1250–1253)ning o'g'li Elbutarning tarbiyachisi bo'lib xizmat qildi. Bu homiyliklar unga devoni insho mansabiga ko'tarilish yo'lini ochdi. 1264 yilda iste'foga chiqib, Koshg'arga bordi; bu yerda sadrlar Kamoluddin Abu Abdulloh ibn Husayn va Sa'duddin homiyligida ijod qildi. 1302 yilda "As-suroh min as-Sihah" ("Foydali mulohazadan kelib chiqqan ochiq so'z") asarini yozdi. 1269–1294 yillarda O'rta Osiyoning ko'plab viloyatlarida sayohat qildi (Ilamish, Shosh, Barchinlig'kent, Jand va b.). "Mulhaqot as-suroh" — Abu Nasr Ismoil ibn Hammod al-Javhariyning "as-Sihah"iga yozilgan qo'shimcha bo'lib, Olmaliq va unga qaram yerlar hukmdorlari, Qoraxoniylar (ayniqsa Koshg'ardagi namoyondalar), Qoshg'ar, Xo'tan, Farg'ona, Shosh, shuningdek Sirdaryoning quyi oqimidagi Barchinlig'kent, Jand singari shaharlarga doir ma'lumotlarni, zamondosh shayx, olim va shoirlar haqidagi qaydlarni o'z ichiga oladi. Asar Movarounnahr va Markaziy Osiyo xalqlarining XIII asrdagi tarixi va madaniyatini o'rganishda muhim manba bo'lib, hozirgacha hech bir tilga to'la tarjima qilinmagan. Qo'lyozmalar Angliya, Fransiya, Germaniya, Sankt-Peterburg va Toshkent kutubxonalarida saqlanadi.

Hamdulloh Qazviniy (XIII asr oxiri — XIV asr birinchi yarmi). Yirik geograf, tarixchi va davlat arbobi; "Zafarnoma", "Tarix-i guzida" ("Saylangan tarix") hamda "Nuzhat al-qulub" ("Ko'ngillar ovunchog'i") asarlari muallifi. "Zafarnoma" 75 ming baytlik doston bo'lib, islomdan to ilxon Abu Sa'id davrigacha Arabiston va Erondagi tarixiy voqealarni bayon etadi. "Tarix-i guzida" —

umumiy tarix bo'lib, qadimgi zamonlardan 1330 yilgacha Eron va qisman O'rta Osiyodagi hodisalarni qamrab oladi; muallif vafotidan so'ng o'g'li Zaynuddin uni 1392 yilgacha davom ettirgan. Asar muqaddima va 6 bobdan iborat: 1) Payg'ambarlar va avliyolar; 2) Islomdan avvalgi Eron podshohlari; 3) Muhammad payg'ambar, Xalifai Roshidun, Umaviylar va Abbosiylar; 4) Abbosiylar davrida Eron, Afg'oniston va O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan sulolalar — Safforiylar, Somoniylar, G'aznaviylar, G'uriylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, Mo'g'ullar va boshqalar. "Tarix-i guzida" Eron hamda O'rta Osiyoning XIII–XIV asr boshlaridagi tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Alouddin Atomalik Juvayniy (1226–1283). Yirik tarixchi va amaldor; otasi Bahouddin Muhammad Xorazmshoh Alouddin Muhammadning Xurosondagi noibi bo'lgan, mo'g'ullar xuruji paytida sulton Jaloluddin bilan janglarda qatnashgan. Juvayniy "Tarix-i jahonkushoy" ("Jahongir Chingiz tarixi") asari bilan mashhur. Asar uch qismdan iborat: 1) mo'g'ullar va Chingizxon davridagi istilochilik yurishlari — Guyukxon davrigacha; shuningdek Jo'chi, Chig'atoy va zurriyotlari tarixi; 2) Xorazmshohlar va Xurosonning mo'g'ullar davridagi (1258 yilgacha) tarixi; 3) Eronning 1256–1258 yillardagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli va Ismoililarning diniy-harbiy uyushmasi (1090–1258) tarixi.

Rashiduddin Fazlulloh Hamadoniy (1247–1318). Mashhur ensiklopedist olim, tarixchi, filolog va yirik davlat arbobi. Yoshligidan puxta ta'lim olgan; G'ozonxon (1295–1304) va Uljaytuxon (1304–1317)larning vaziri bo'lgan. Ilxoniylar davlatining turli viloyatlarida u nihoyatda katta mulklarga ega edi: 80 ming gektar hosildor yer-suv, bog'lar, savdo do'konlari;

yaylovlarda 250 ming qo'y, 30 ming yilqi, 10 ming tuya — tarixiy manbalarga ko'ra, boyligi 35 000 000 dinorga teng bo'lgan; 16 nafar o'g'li bor edi. Bizning zamonagacha yetib kelgan asosiy asari — “Jome' at-tavorix” (“Tarixlar majmuasi”) — o'rta asr tarixshunosligining betakror namunasi bo'lib, 1301–1311 yillarda G'ozonxon topshirig'i bilan yozilgan. Uning turk–mo'g'ul xalqlariga doir qismlari O'rta va Markaziy Osiyo xalqlari tarixini o'rganishda ayniqsa katta ahamiyat kasb etadi.

Fiqhshunos G'iyosiddin Ali ibn Jamol al-Islom Yazdiyning Ro'znomai g'azovati Hindiston asari Temur davriga oid eng ilk manbalardan bo'lib, Amir Temurning Hindistonga yurishi kundalik tarzda bayon qilinadi. “Kundalik” Temurning bevosita topshirig'i bilan 1399–1403 yillarda yozilgan. Unda Temurning yurishlaridagi strategiya va taktika, shaharlarni qamal qilish usullari, amirlar va bahodirlar tizimining mohiyati hamda strukturasi o'ld ma'lumotlar, Hind xalqlarining Temur qo'shinlariga ko'rsatgan qarshiliklari, shuningdek Temurning safdoshlari, Samarqand va boshqa shaharlar haqida qiziqarli xabarlar jamlangan. 1902 yilda Toshkentda bo'lgan V. V. Bartold Turkiston xalq kutubxonasidagi qo'lyozmaga e'tibor qaratdi; forscha matn P. A. Zimin tomonidan nashrga tayyorlanib, Bartold tahriri va kirish so'zi bilan chop etildi.

Nizomiddin Shomiy 1393 yili Temur Bog'dodda bo'lgan paytda uning xizmatiga qabul qilinib, 1404 yilgacha jahongirning yurishlarida voqeanavis va voiz sifatida ishtirok etdi. 1402 yilda Temurning topshirig'iga binoan u Zafarnomani sodda va aniq tilda yozishga kirishib, 1402–1404 yillarda asarni tamomladi. Asar Temurning hokimiyat tepasiga kelishi va 1404 yilgacha bo'lgan voqealarni faktik materiallarga boy, ravon uslubda

yoritadi (Temur shaxsiyati qisman ideallashtirilgan). 1937 yilda F. Tauer Zafarnomani chex tilida nashr etdi.

Kastiliya (Ispaniya) qirol Genrix III (1390–1406) elchisi Rui Gonsales de Klavixoning Kundaliklari (1403–1404) Temur va Temuriylar davri tarixini baholashda muhim manbadir. 1403 yil 22 mayda boshlangan safar 15 oy davom etib, elchi Samarqandga yetib keladi; unga ilohiyot nomzodi (magistri) Alfonso Paeo de Santa Mariya va qirol soqchisi Gomes de Salazar hamroh bo'lgan. Bu elchilik Temurning 1402 yilda Ispaniyaga Xoja Muhammad Qozi boshchiligida yuborgan elchiligiga javoban amalga oshirilgan. XIV asrning 80–90-yillarida Temur saltanatining shon-shuhrati Yevropaga ham yetib borgan, Angliya, Fransiya, Ispaniya, Genuya, Vizantiya hukmdorlari u bilan siyosiy-savdo aloqalarini yo'lga qo'yishga intilgan, muntazam elchilar yuborganlar. Masalan, Kastiliya elchilari Don Pelagiya de Samotmatir va Don Ferdinand de Polasuslos 1402 yilda Qorabog'da bo'lib, 20 iyul kuni Temur bilan Boyazid I Yildirim qo'shinlari o'rtasidagi jangni ko'rgan va keyingi qabul marosimlarida ishtirok etgan. Kundaliklarda Temur qo'li ostidagi mamlakatlar va shaharlarning umumiy ahvoli, xalqning turmush tarzi, saroy tartib-qoidalari, Xitoy–Hindiston–Oltin O'rda–Mo'g'uliston bilan siyosiy-savdo aloqalariga doir e'tiborga molik ma'lumotlar bor. Klavixo Samarqand boyligini “bu yurt don-dun, may, meva-cheva, parranda go'shti va har xil go'shtga boy; bir juft semiz qo'yning narxi bir dukat” deya tasvirlaydi; shahar o'rtasidan o'tuvchi, ikki tomonida savdo rastalari bo'lgan, gumbazsimon yopma va yorug' tushadigan tuynukchalari bor katta ko'cha barpo etilgani, 1404 yili iyulda Xonbaliqdan (Pekin) 800 tuyalik karvon kelgani, shahar chetidagi Ko'ksaroy atrofida

xandaq bo'lib, unda podshoh farmoni bilan mingga yaqin hunarmand asirlar yil bo'yi sovut, dubulg'a, kamon, nayza yasagani qayd etiladi. Shuningdek, ko'chma masjid, "Chig'atoylar" (mahalliy xalq) turmush tarzi, feodal majburiyatlar, saroy ayollarining mavqei, Xonzoda begim va Saroymulixonim haqidagi tasvirlar keltirilgan. Ba'zi noaniqlik va xatolar bo'lsa-da, birlamchi guvohlik sifatida qimmatli.

Sharafuddin Ali Yazdiy (Yazd; vaf. 1454) tarixchi va shoir bo'lib, avval sufiy doiralari bilan muloqotda yashagan, so'ng Sulton Ibrohim (Shohruxning o'g'li, Fors hokimi) saroyiga yaqinlashgan. Noqulay vaziyat — sotqinlikda ayblanishi tufayli saroyni tark etib, ma'lum vaqt Samarqandda yashaydi, keyin Yazd yaqinidagi Taftga qaytadi; bu yerda Alisher Navoiy bilan uchrashgani rivoyat qilinadi. U Zafarnomani (muallif uni "Sohibqiron fathnomasi" yoki "Jahongir tarixi" deb ham ataydi) 1424–1425 yillarda tugatadi. Asarning 1414 yilda yozilgan muqaddimasida Temurning nasl-nasabi, Chingizxondan Temurgacha bo'lgan voqealar va Temurdan keyingi ayrim hodisalar bayon etiladi; qo'lyozmaning bir necha tahrirlari, jumladan qisqartirilgani ham ma'lum. Manbashunoslik asosida asar ko'p manbalarga, ayniqsa Nizomiddin Shomiyga tayanadi, biroq muallif yangi faktlar bilan boyitadi; Temurning shaxsi ideallashtirilgan bo'lsa-da, tarqoqlikka barham berib, markazlashgan feodal davlat barpo etish jarayoni ancha xolis yoritilgan. Yazdiy mo'g'ul imperiyasi tarkibidagi Oltin O'rda, Elxoniyalar, Chig'atoy ulusi hamda Movarounnahrning Chingizxon zamonidan Temurgacha bo'lgan ijtimoiy-siyosiy tarixini ham qisqa tarzda beradi; bu qism "Tarixi jahongir" yoki "Muqaddimai Zafarnoma" nomi bilan 1419 yilda yozib tamomlangan. Dastlab

asar 3 qismdan iborat bo'lishi mo'ljallangan (Temur, Shohrux, Ibrohim Sulton), lekin faqat birinchi qismi to'liq yetib kelgan; asosiy qism 1425 yilda yakunlangan. Keyinchalik Lutfiy (fors) va Xotifiy (tojik; vaf. 1521) tomonidan she'riy rivoyatlar yaratildi; XVI asr boshlarida Muhammad Ali ibn Darvishali Buxoriy o'zbekchaga tarjima qildi. 1722–1723 yillarda Petis de la Krua fransuz va inglizchaga tarjima qilgan; 1885–1888 yillarda Kalkuttada ikki tomlik inglizcha nashr qilindi; ruscha parchalar Sankt-Peterburgda bosilgan. XVI–XIX asrlarda al-Buxoriy va al-Xivokiy o'zbekchaga, al-A'jomiyy turkchaga o'g'irgan; 1972 yilda Toshkentda A. K. Arends tahriri ostida (Asomiddin O'rinboyevning mufassal kirish so'zi bilan) aniq nusxa nashr etildi.

Temur tuzuklari (shuningdek Tuzuki Temuriy, Malfuzoti Temuriy, Voqioti Temuriy) — podshohlik odob-qoidalari va davlatni idora etish me'yorlarini jamlagan risola bo'lib, uning qo'lyozmalari Rossiya, Angliya, Fransiya, AQSH, Finlyandiya, Daniya, Eron, Turkiya, Misr, Hindiston, Yaman kutubxonalarida saqlanadi. Bizgacha yetgan mashhur nusxani Xurosonlik Abu Tolib al-Husayniy Yaman hududida Ja'far podshosi kutubxonasidan topib, turkiy tildan fors tiliga tarjima qilgan va 1047 h. (taxm. 1637/38 m.) yilda Buyuk Boburiylardan Shohjahonga (1628–1659) taqdim etgan; shu yilning o'zida Muhammad Afzal Buxoriy tomonidan tahrir qilinib, tafsilotlar Temur vafotiga (1405) qadar “Yulduzlar baxtli uyg'unlashgan kishining hikmatli so'zlari” sarlavhasi bilan yetkazilgan. Asar 2 qismdan iborat: birinchi qism Temurning 1342 yildan 1405 yil 18 fevralgacha bo'lgan hayoti va siyosiy faoliyatini (Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo'lga kiritish,

tarqoqlikka barham berish, qo'shni yurtlarni bo'ysundirish) bayon etadi; ikkinchi qism toju-taxt vorislariga vasiyat va pand-nasihatlari — davlatni idora qilishda kimlarga tayanish, toju-taxt egalarining tutumi, vazir va qo'shin boshliqlarini saylash, sipohiylarning maoshi, mamlakatlarni boshqarish tartibi, mansabdorlar burchi, xizmatlarni taqdirlash, soliq-jarimalar (xiroj, molu jihat, sovurin, kunalga, boj, shilon puli va b.) haqida. "Tuzuk" yozish an'anasi Temurdan oldin ham, keyin ham mavjud bo'lgan (turk hoqonlari "Qonunnoma"si, Chingizxonning "Bilik"i, Xondamirning "Qonuni Humoyun"i, Ruzbehxonning shayboniy Ubaydullaxon topshirig'i bilan yozgan Suluk al-mulki va b.). Temur tuzuklari hukmron sinf qarashlarini aks ettirsa ham, fan uchun muhim faktlarni beradi: davlat negizi 12 ijtimoiy toifadan (sayyidlar—ulamo—mashoyix—fozil kishilar; ishbilarmon—donishmandlar; xudojuy—zohidlar; no'yon—amir—mingboshilar; sipoh va raiyat; maxsus ishonchli kishilar; vazirlar—sarkotiblar; hakim—tabib—munajjim—muhandislar; tafsir va hadis olimlari; ahli hunar—san'atkorlar; so'fiylar; savdogar—sayyohlar) iborat ekani, davlat taqdirini uch narsa — podsho, xazina, askar hal qilishi; qo'shin tuzilmasi (o'n—yuz—ming—tuman), maosh nisbati (oddiy sipohiy otining bahosi barobarida; bahodirlar 2–4 ot; o'nboshi — o'z qismiga nisbatan ikki barobar; yuzboshi — o'nboshidan ikki barobar; mingboshi — yuzboshidan uch barobar) ko'rsatiladi. Imperiya uluslarga bo'lingani, amirlar asosan 40 aymoqdan chiqqani va 12 urug' — barlos, arg'in, jasoir, tulkicha, duldoiy, mo'g'ul, sadus, tug'oy, qipchoq, arlot, tatar, tarxonlar ichidan tanlangani, dastlab 313 kishiga amirlik rutbasi berilgani qayd etiladi. Amir, vazir va hokimlarga beriladigan in'omlar (tug', nog'ora, bahodirlik martabasi; kengashlarga kirish

huquqi; sarhad noibligi) tartibga solinadi. Soliq va jarimalar — xiroj (sugʻoriladigan yerda hosilning 1/3 qismi, lalmi yerda 1/4), molu jihat, sovurin, kunalga, boj, shilon puli va b. batafsil zikr qilinadi.

Temur va Shohrux zamondoshi Tojiddin as-Samarqandiyning Zayli Zafarnoma yoki Tarixnomai Solmoniy (1410) asari Temur saltanatining oxirgi yillari va vafotidan keyingi davrni (1409 yilgacha) yoritadi. Unda Temurning Moʻgʻuliston va Xitoyga yurishlariga tayyorgarliklari, kasalga chalinishi, “hijriy 807 yil 18 shaʼbon, chorshanba oʻtar kechasi” vafot etgani “oʻz uyidan chiqib Ollah qarorgohiga otlandi” tarzida taʼsirli tasvirlangan; vafotdan soʻng hokimiyat uchun kurashlar haqida muhim xabarlar keltirilgan. Asarning uch nusxasi maʼlum: biri (sukutli) London Britaniya muzeyida, ikkitasi Istanbulda (Sulton Fotih va Lala Ismoil Afandi kutubxonalarida). G. R. Römer nemischaga, Z. M. Buniyatov 1991 yilda ruschaga tarjima qilgan.

Hofizi Abru (Shihobuddin Abdulloh ibn Lutfulloh ibn Abdurashid al-Havofiy; vaf. 1430) — Hirotda tugʻilgan, Temur saroyiga yaqin turgan, keyinchalik Shohruxning saroy tarixchisi. U 1414–1420 yillarda arab tilida Kitab al-masalik wa-l-mamalik (“Yoʻllar va mamlakatlar haqida kitob”) asarini yozib, viloyatlarning geografik holati bilan birga qisqacha siyosiy tarixini ham berdi (yaxshi nusxalari London va Sankt-Peterburgda). Ikkinchi yirik asari — umumiy tarix toʻplami Majmuʼat ut-tavorix (mundarija va kirish bilan), uning birinchi jildining birinchi boʻlimi Temurga bagʻishlangan. Shuningdek, u Boysungʻur (Shohruxning oʻgʻli) topshirigʻi bilan Zubdat ut-tavorix-i Boysunquriyni tuzdi; asar 4 qismdan iborat boʻlib, Temurning vafoti haqidagi xabarlar ham unda saqlangan (bu

ma'lumotlar Sharafuddin Ali Yazdiy va Abdurazzoq Samarqandiyda yo'q yoki qisqa); Abdurazzoq aynan Hofizi Abrudan keng foydalangan.

Xondamir (G'iyosiddin Muhammad ibn Xoja Xusomuddin Muhammad ibn Xoja Jaloluddin ibn Xoja Burhonuddin; taxm. 1475–1535) — ona tomondan Mirxondning nabirasi, 15–16 yoshidayoq Alisher Navoiy e'tiborini qozonib, uning kutubxonasida xizmat qilgan. Navoiy uni “tarix ilmida mahorati bor” deya ta'riflaydi. Xondamir 10 ga yaqin asar yozgan bo'lib, Habib us-siyar (1521–1524) umumiy tarix sifatida alohida o'rin tutadi. Asar muqaddima va uch jilddan iborat; I–II jildlar hamda III jildning 1–2 qismlari turli salatanatlar (Turkiston xonlari, Chingizxon va avlodlari — Mo'g'uliston, Dashti Qipchoq, Movarounnahr, Eron; Mammaqlar, Kirman, Qoraxoniylar, Mozandaron hukmdorlari, Xuroson sarbadorlari) tarixiga bag'ishlangan. III jildning 3–4 qismlari esa original bo'lib, Xuroson va Movarounnahrning XV asrning 90-yillaridan 1524 yilgacha bo'lgan ijtimoiy-siyosiy ahvolini chuqur yoritadi. Asarda tinimsiz urushlar oqibatida xalq yelkasiga tushgan og'irliklar (1498 yil Samarqand qamali paytidagi fojea; 1512 yili Qarshi aholisining qizilboshlar va Buxoro qo'shini tomonidan qirg'in qilinishi; 1512–1514 yillardagi Xuroson ocharchiligi) qayd etilgan; yer egaligi, tarxonlar va suyurg'ol egalari mavqei, ma'muriy tuzilma haqida qimmatli ma'lumotlar bor.

Mirxond — Mir Muhammad ibn Sayyid Burhoniddin Xavandshoh ibn Kamoliddin Mahmud al-Buxoriy (1433, Balx — umrining ko'pi Hirotda) — Ravzat us-safo muallifi. Asar muqaddima, xotima va yetti jilddan iborat: 1) dunyoning yaratilishidan Sasoniy Yazdigird III (623–651) davrigacha; 2)

Muhammad (s.a.v.) va xalifa Roshiddinlar; 3) o'n ikki imom tarixi, Umaviylar va Abbosiylar; 4) Abbosiylar bilan zamondosh sulolalar; 5) Chingizxon va avlodi; 6) Amir Temur va Sulton Abu Said vafotigacha (1469); 7) Sulton Husayn va avlodining tarixi.

Kamoliddin Abdurazzoq ibn Jaloliddin Ishoq Samarqandiy (1413–1482) Hirotning nufuzli xonadonidan bo'lib, otasi Shohrux huzurida qozi, askar va imom mansablarida xizmat qilgan. Abdurazzoq 1463 yilgacha Shohrux, keyin Abulqosim Bobur va boshqa temuriy shahzodalar saroyida xizmat qilib, elchilik va diplomatik yozishmalar bilan shug'ullangan; 1441 yilda Janubiy Hindistonga elchi qilib yuborilgan va Temuriylar davlatining Hindiston bilan aloqalarini mustahkamlashda muhim rol o'ynagan. Uning Matla' us-sa'dayn va majma' ul-bahrayn asari ikki qismdan iborat: 1) Elxon Abu Said (1317–1335) davridan Temurning vafoti va Xalil Sultonning Samarqand taxtiga o'tirishigacha (1304–1405); 2) Shohruxning oliy hukmdor deb e'lon qilinishidan (1405) temuriy Abu Saidning o'ldirilishigacha (1469). Voqealar xronologik tarzda keltirilgan; asar Temuriylarning tashqi siyosati va savdo-madaniy aloqalari bo'yicha birlamchi manbadir. B. A. Dori, V. F. Minorskiy, A. Yu. Yakubovskiy, I. P. Petrushevskiy, B. G. G'afurov, A. U. O'rinboev kabi olimlar uni birinchi darajali manba deb baholaganlar.

Davlatshoh Samarqandiy — XV asrning ko'zga ko'ringan adabiyotshunosi. U 50 yoshida Tazkirat ush-shuaroni yozishga kirishib, Avfiyning Lubob ul-albobi, Abu Tohir Hotuniyning Manaqob ush-shuarosi, Istaxriyning Kitob masolik al-mamoliki, Gardiziyning Zayn ul-axbori va boshqa manbalardan keng foydalandi. Asar muqaddima, xotima va yetti tabaqadan iborat: muqaddimada yozilish sabablari va VII–X asr birinchi yarmidagi

10 arabiy-navis shoir haqida ma'lumot beriladi; birinchi-ikkinchi tabaqalarda X–XI asrlarda Eron va O'rta Osiyoda yashab ijod etgan 40 yirik shoirning tarjimai holi va ijodi, uchinchi-beshinchi tabaqalarda Xorazmshohlar-Anushteginlar (1077–1231), Elxoniyalar (1256–1353) va Muzaffariylar (1314–1396) zamonidagi 54 shoir, so'nggi ikki tabaqada esa Temur va temuriylar davridagi 41 shoir talqin etilgan. Asar X–XV asrlar madaniy hayoti va o'zaro aloqalar tarixini o'rganishda muhim manbadir.

Mirzo Ulug'bek buyuk olim va madaniyat homiysi sifatida Sharq ilm-fani va madaniyatiga beqiyos hissa qo'shdi; uning davrida Samarqand yirik ilm markaziga aylandi. Ulug'bek ikki yirik asar yozdi: Ziji Jadidi Ko'ragoniy (klassik astronomiyaning nazariy va amaliy masalalari, Samarqand rasadxonasi kuzatuvlari) hamda 1425 yilda tugallangan Ulu-i arba'i Chingizxon (Tarixi arba' ulus). Ikkinchi asar muqaddima va to'rt qismdan iborat bo'lib, Mo'g'uliston va Shimoliy Xitoy (O'gedeyxon, 1227–1241, davridan Ariqbug'aning avlodi Urdayxon zamonigacha), Juchi (Oltin O'rda) ulusi (Juchixondan Shohrux zamondoshi Muhammadxongacha), Eron-Iroq (Elxoniyalar) va Chig'atoy ulusining XIII–XIV asrlar tarixini izchil bayon etadi; to'rt ulus o'rtasidagi siyosiy munosabatlar hamda "o'zbek" etnonimining shakllanishi haqida qimmatli qaydlar bor. Asarning ayrim qismlari, xususan to'rtinchi qismi Sharafuddin Ali Yazdiyning "Muqaddimai Zafarnoma" sig'a o'xshash bo'lsa-da, Tarixi arba' ulus ko'lam va to'liqlik jihatidan ustun.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) — shoir, sarkarda, davlat arbobi; Farg'ona hokimi Temuriy Umar Shayx Mirzoning to'ng'ich o'g'li sifatida Andijonda tug'ilgan. 1494 yilda

12 yoshida Fargʻona taxtiga oʻtiradi, biroq kuchaygan feodal kurashlar sabab Sulton Ahmad Tanbal boshchiligidagi guruh bilan toʻqnashuvlarda magʻlub boʻlib, Fargʻonani tark etadi. 1497–1500 yillarda Samarqand uchun kurashi ham muvaffaqiyatsiz tugaydi. 1504 yilgi tashkiliy harakatlardan soʻng Afgʻonistonga borib, Qobulni egallaydi. 1511 yil kuzida Eron shohi Ismoil Safaviy (1502–1524) yordamida Samarqandni olsada, 1512 yil bahorida Koʻli Malik jangida shayboniylar birlashgan kuchlaridan yengiladi; ikki yil Hisor ortida yashab, 1514 yilda Qobulga qaytadi. 1514–1526 yillarda Shimoliy Hindistonga besh marta yurish qilib, 1526 yilda mamlakatni bosib oladi va Boburiylar (Yevropada “Buyuk moʻgʻullar”) imperiyasiga asos soladi. Bobur ajoyib lirik lirika bilan bir qatorda Boburnomasi bilan ham jahonga tanildi. Boburnoma memuar tipida boʻlib, Fargʻona, Toshkent, Samarqand, Hitori Shodmon, Chagʻoniyon, Afgʻoniston va Shimoliy Hindistonning XV asr oxiri — XVI asr birinchi choragidagi ijtimoiy-siyosiy ahvolini, shuningdek geografik-etnografik maʼlumotlarni (Fargʻonaning turk-moʻgʻul qabilalari, koʻchmanchi oʻzbek qoʻshinlari tuzilishi, urf-odatlar va b.) batafsil beradi. Asar 1826 yilda J. Leyden va V. Erskine tomonidan inglizchada toʻla nashr etilgan; F. Talbot 1878 va 1909 yillarda qisqartirilgan nashrlarini chiqargan; 1921 yilda A. Beverij asl nusxadan qayta tarjima qilgan; 1993 yilda V. Thackston AQSHda (Garvard), 1995–1996 yillarda Yaponiyada (Kioto) ikki jildli ilmiy-tahliliy matni nashr etilgan. Boburnoma 1586 yilda forschaga, 1705 yilda Vitsen tomonidan parchalar gollandchaga, A. Keyzer tomonidan qisqartirilgan holda nemischaga, Pavet de Kurteyl tomonidan 1871 yilda toʻla fransuzchaga tarjima qilingan; ingliz, rus, hind, urdu, turk va

boshqa tillarga ko'p bora o'girilgan. Afg'oniston (Abdulxay Habibiy), Pokiston (Rashid Axtar Nadviy, Shoh Olam Mavliyot), Hindiston (Mirzo Nasriddin Haydar, Muhibbul Hasan Rizviy), Turkiya (R. R. Arat, N. I. Bayur) olimlari ham katta hissa qo'shgan. Rus sharqshunoslaridan N. I. Pantusov, S. I. Polyakov, V. Vyatkinlar parchalarni tarjima qilgan; N. I. Ilminskiy 1857 yilda Qozonda nashr etgan. Qo'lyozma matnida 1504–1505, 1509–1518, 1520–1524 yillar tafsiloti yo'q, 1508 va 1520 yil voqealari to'liq emas; ingliz sharqshunoslari ularni boshqa manbalar bilan qisman tiklashgan.

Kamoliddin Binoiy (Ali ibn Muhammad al-Xaraviy; 1453–1512) — yirik shoir va tarixshunos. Qoraqayunlilar hukmdori Jahonshoh (1438–1468) Shohrux vafotidan keyingi ixtiloflardan foydalanib, o'g'li Pir Budoq Sulton bilan Xurosonga bostirib kirgani, keyin Abu Said bosimi bilan sulh tuzib, chiqib ketgani davrida Binoiy hayoti kechgan. Alisher Navoiy, Bobur, Xondamirlar guvohlik berishicha, Binoiy keng ma'lumotli shaxs — yetuk shoir, ilohiyot va insho olimi, musiqashunos va muarrix bo'lgan. U 1495 yilda Samarqandga kelib, dastlab Xoja Ubaydulloh Ahrorning o'g'li Xoja Qutbiddin Yahyo xizmatida bo'ladi; 1500 yil iyulda, Samarqand Shayboniyxon tomonidan egallangach, o'zbek xonining xizmatiga o'tadi. 1512 yilda Qarshida qizilboshlar bilan jangda halok bo'ladi. Uning Shayboniynomasi Dashti Qipchoqda XV asr so'nggi choragi va Movarounnahrda XVI asr boshlarida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqealarni yoritadi. Yaqin vaqtgacha O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutidagi qo'lyozma yagona nusxa deb hisoblangan (Shayboniyxonning shaxsiy kotibi Mirza Muhammad Munshiy ko'chirgan, ayrim varaqlar

Shayboniyxonning o'zi tomonidan ko'chirilgani qayd etilgan), biroq ko'p tekshiruvlardan so'ng bu nusxa qisqartirilgan ekani ma'lum bo'ldi. 1965 yilda Bo'riboy Axmedov asarning to'la "noma'lum naql"ini aniqladi. Kengaytirilgan naql og'ir uslubda, ortiqcha she'riy parchalar bilan bo'lsa-da, voqealarni tartibli va to'liq yoritadi, ilm uchun yangi faktlarni beradi: 1499 yilda Nasaf va Kesh ustiga qilingan yurishlar, Ulug'bek rasadxonasining XV asr oxiri — XVI asr boshlaridagi (Ulug'bek vafotidan 50 yil keyin) holati haqida ("Ko'hak tepaligida, Obi Rahmat bo'yida ulug'vor savlat to'kib turgan") qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Bobur ham Samarqandda bo'lganida rasadxona haqida yozgan; Binoiyning ma'lumotlari Boburnomadagi xabarlarini tasdiqlaydi va rasadxona Ulug'bek vafotidan so'ng Xoja Ahror tarafdorlari tomonidan buzib yuborilgan degan qarashlarni rad etadi.

Mashg'ulot uchun metodik tavsiyalar

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Chig'atoy ulusining XIV asr o'rtalarida parchalanganidan keyingi siyosiy manzara Movarounnahrda qanday oqibatlarga olib keldi?
2. Mo'g'ul hukmronligi davrida soliq-jarimalarning ko'pligi (xiroj, ulufa, tamg'a, qopchur va b.) xo'jalik hayotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
3. 1238 yilgi Buxoro qo'zg'oloni (Mahmud Torobiy) nega keng hududga yoyilmadi va saboqlari nimada?
4. Amir Temurning 1370–1402 yillardagi siyosiy-diniy legitimatsiyasi va harbiy strategiyasi qanday manbalarda qay tarzda tasvirlanadi (Shomiy, Yazdiy, Tuzuklar)?

5. Temuriylar davlatining “markazlashmagan markazlashuv” xususiyati nimada ko‘rinadi? Ulus tizimi qanday ishlagan?

6. Rui Gonsales de Klavixoning Samarqandga doir kuzatuvlaridan qaysi iqtisodiy va urbanistik xulosalarni chiqarish mumkin?

7. Nizomiddin Shomiy va Sharafuddin Ali Yazdiy “Zafarnoma”lari o‘rtasidagi uslubiy-faktologik farqlar nimada?

8. Temur tuzuklaridagi 12 ijtimoiy toifa va qo‘shin iyerarxiyasi (o‘n-yuz-ming-tuman) boshqaruv samaradorligiga qanday xizmat qilgan?

9. Hofizi Abru, Mirxond va Xondamir asarlarida Temurdan keyingi siyosiy voqealar qanday tarmoqlanadi? Ularning manbashunoslik qiymatini solishtiring.

10. Bobur va Binoiy ma’lumotlariga tayangan holda Ulug‘bek rasadxonasining XV–XVI asr boshlaridagi holati haqida qanday ilmiy xulosaga kelasiz?

Mavzu bo‘yicha testlar:

1. Qaysi asar Jaloliddin Mangburniy hayotiga bevosita guvoh muallif tomonidan memuar uslubida yozilgan?

A) Tarix-i jahonkushoy — Juvayniy

B) Sirot as-sulton Jaloluddin Mangburniy — Shihobuddin an-Nisaviy

C) Jome‘ at-tavorix — Rashiduddin

D) Habib us-siyar — Xondamir

2. Rui Gonsales de Klavixo “Kundaliklar”ida Samarqand bo‘yicha qaysi detalni ZIKR ETMAYDI?

A) Xonbaliqdan 800 tuyalik karvon kelgani (1404, iyul)

B) Shaharning gumbazsimon yopilgan, tuynukchali savdo ko'chasi

C) Ko'ksaroyda minglab asir hunarmandlar harbiy buyumlar yasashi

D) Shaharning shimolida dengiz porti va kemasozlik rastalari

3. Temur tuzuklari haqida to'g'ri jumlani toping.

A) Asar dastlab fors tilida yozilib, keyin turkiychaga tarjima qilingan.

B) Abu Tolib al-Husayniy Yaman hududida topib, Shohjahonga 1047 h. yilda forsha tarjimasini taqdim etgan.

C) Asarda faqat harbiy yurishlar tafsiloti bor, boshqaruv masalasi yo'q.

D) Unda 7 emas, 70 ijtimoiy toifa sanab o'tiladi.

4. Quyidagi muallif–asar juftlaridan QAYSI BIRI noto'g'ri?

A) Hamdulloh Qazviniiy — Tarix-i guzida

B) Jamol Qarshiiy — Mulhaqot as-suroh

C) Mirzo Ulug'bek — Tarixi arba' ulus

D) Xondamir — Zubdat ut-tavorix-i Boysunquriy

5. Amir Temur faoliyati va xronologiyasi bo'yicha to'g'ri variantni aniqlang.

A) 1370–1378: tashqi yurishlar; 1380–1402: Movarounnahrni birlashtirish

B) 1370: hokimiyatni qo'lga olishi; 1370–1378: ichki birlashtirish; 1380–1402: yirik tashqi yurishlar

C) 1358: To'xtamishni tor-mor etishi; 1405: Saroy Berkanni egallashi

D) 1409–1447: Temur saltanati eng yuqori cho‘qqida (Temur tirik)

Javob kaliti: 1) B 2) D 3) B 4) D 5) B

Zamonaviy ta’lim metodi

“Dalilga asoslangan o‘qitish (inquiry, DBQ)” metodi

1) Maqsadlar

- Talaba 4–5 turdagi manbani (xronika, tazkira, safarnoma, “tuzuk”, umumiy tarix) ajratadi va ta’riflaydi.
- Talaba Nizomiddin Shomiy, Sharafuddin Ali Yazdiy, Klavixo, *Temur tuzuklari*, Abdurazzoq, Mirxond/Xondamir kabi kamida 3 manbadan dalil keltirib, “Temur davlati qanchalik markazlashgan?” savoliga CER (Claim–Evidence–Reasoning) formatida dalilli javob yozadi.
- Talaba sourcing (muallif–vaqt–patron–maqsad–auditoriya) va corroboration (qiyos) ko‘nikmalarini rubrikaga ko‘ra namoyish etadi.

2) Old shartlar va resurslar

- Qisqa konspekt: bosqinchilik, Chig‘atoy ulusi, Temurning siyosiy faoliyati.
- Manba parchalari: Shomiy *Zafarnoma*, Yazdiy *Zafarnoma* muqaddimasi, Klavixo *Kundaliklar*, *Temur tuzuklari* (12 toifa, qo‘shin tuzilishi), Abdurazzoq *Matla’ us-sa’dayndan* parcha.
- Ish varaqasi: APPARTS/OPVL yoki SOURCED (Source, Occasion, Audience, Purpose, Point of view, Evidence, Degree of reliability) shabloni.
- Vizual vositalar: vaqt chizig‘i (timeline) shabloni, xarita (Movarounnahr, Oltin O‘rda, Eron).

3) Darslar ssenariysi (aktiv metodlar)

Dars 1: “Manbani ko‘ramiz, savol beramiz”

A. Kirish (10’)

- *Retrieval warm-up*: 5 ta tezkor savol (kim? qachon? qaerda?).

- *Essential Questionni* e‘lon qiling: “Temur davlati haqiqatan markazlashganmi?”

B. Stansiyalar/Gallery walk (25’)

- 5 stansiya = 5 manba turi. Har stansiyada 1–2 paragraf va 3 yo‘naltiruvchi savol.

- O‘quvchilar guruhlarda aylanib, SOURCED jadvalini to‘ldiradi, muallif pozitsiyasini aniqlaydi.

C. Jigsaw (25’)

- Har guruh bitta manbada “mutaxassis”ga aylanadi, keyin aralash guruhlarga tarqalib, bir-biriga manbasini 3 daqiqalik mini-taqdimot bilan tushuntiradi.

- Sinf doskasida korroboratsiya jadvali: qaysi faktlarni qaysi manbalar tasdiqlaydi/inkor etadi?

D. Formativ tekshiruv (10’)

- *Hinge question* (MCQ) + qisqa yozma: “Temur tuzuklaridagi 12 toifa tizimi manba sifatida qanchalik ishonchli? Nega?”

E. Yakun (10’)

- *Exit ticket*: 1 da‘vo – 2 dalil – 1 savol (CER-1-2-1).

Dars 2: “Dalildan xulosaga”

A. Qayta faollashtirish (10’)

- O‘tgan darsdan 5 faktni *Think–Pair–Share* bilan esga olish.

B. DBQ mini-esse tayyorlash (40’)

- Savol: “Temuriylar davlati ‘markazlashgan emasmidi’? Manbalar asosida baholang.”

- Bosqichlar:

1. Tez rejalash: tezis + 3 dalil (har biri boshqa manbadan).
2. Qo'shimcha topshiriq: Klavixo iqtisodiy dalillarini *Tuzuklardagi* ma'muriy dalillar bilan bog'lash.
3. 15 daqiqa yozish, 10 daqiqa o'zaro tengdosh baholash (rubrika bilan).

- C. Debat (20')

- "Yazdiy vs Shomiy: qaysi biri tarixiy haqiqatga yaqin?" – 2 ta jamoa, har biri 2 dalil + 1 korroboratsiya.

- Tomoshabinlar "qaror kartasi" bilan ovoz beradi.

- D. Yakun (10')

- *Reflection*: "Qaysi manba sizning fikringizni o'zgartirdi? Nega?" (metakognitiv yozuv).

4) Baholash

Formatif

- Gallery walk ish varaqlari, hinge-savollar, exit ticket, tengdosh fikr-mulohaza.

Summativ (tanlovli)

- DBQ mini-esse (400–600 so'z): tezis aniqligi (2), dalil sifati va mosligi (4), sourcing/corroboration (4), xulosalash (2).

- Infografika: "Temur tuzuklari – tizim va amaliyot" (asosiy bandlar + tarixiy misol).

- Podkast (3–4 daq.): "Klavixo ko'zi bilan Samarqand".

5) Differensial yondashuv (UDL)

- Til va matn murakkabligi: qisqartirilgan/annotatsiyalangan parchalar; terminlar glosariysi (xiroj, qopchur, ulus, nog'ora...).

- Tayanchlar: CER jumla-boshlovchilari ("Mening da'vom...", "Buni ... manbadan olingan ... dalil tasdiqlaydi, chunki ...").

- Kengaytirilgan topshiriq (ilg'orlar): Juvayniy–Rashiduddin metodini qiyoslash (kompilativlik vs kantselyariya arxivi).
- Qo'llab-quvvatlov: Grafikli tashkilotchilar (Venn, timeline), juftlikda yozish.

6) Akademik ko'nikmalar

- Manba tahlili: tashqi/ichki tahlil, homiy (patron) va maqsad ta'siri.
- Iqtibos va manba keltirish: soddalashtirilgan Chicago/APA ko'rinishida (muallif – asar – bob/parcha).

7) Texnologiya integratsiyasi (SAMR)

- Substitution: onlayn test (Google Forms, Kahoot) – retrieval.
- Augmentation: Jamboard/Miro'da kollektiv xarita/timeline.
- Modification: Padlet'da “manba stansiyalari”ga audio sharhlar.
- Redefinition: 3–4 daqiqalik podkast/mini-video – “Bir manbaning ovozi”.

8) Xavfsiz va inklyuziv muhit

- Bahsda “dalilga hurmat” qoidasi; stereotiplardan qochish.
- Ko'zi ojiz/eshitishida qiyinchilik bo'lganlar uchun kontrastli slayd, subtitr.

9) Uyga vazifa (choice board)

- A) 300 so'zli “manba kundaligi”: bitta manbaga javob maktubi (muallifga savol).
- B) “Qanday bo'lsa ham” dalil: *Tuzuklardagi* bandni Klavixo faktlari bilan tasdiqlash/inkor etish.
- C) Mini-xarita: Temur yurishlaridan bittasining logistikasi (yo'l, daryo, shahar, resurs).

10) Tez-tez qo'llanadigan andozalar (nusxa ko'chirib ishlatish uchun)

- SOURCED jadvali: Muallif | Vaqt | Patron | Maqsad | Auditoriya | Dalil turi | Ishonchlilik
- CER kartochkasi: Da'vo → Dalil 1 (manba/iqtibos) → Dalil 2 → Mantiq (nima uchun?)
- Debat kartasi: Tezis | 2 dalil | Qarshi dalilga javob | Yakuniy xulosa

GLOSSARIY

- **Annotatsiya** — asar mazmuni va ahamiyati haqida qisqa ta'rif.
- **Apparatus criticus** — nashrga ilova qilingan variantlar, eslatmalar va belgilarning majmuasi.
- **Apograf** — ko'chirma nusxa.
- **Arxeografiya** — yozma yodgorliklarni qidirish, tavsiflash, nashrga tayyorlash amaliyoti.
- **Ashyo raqami** → qarang: **Inventar raqam**.
- **Avtograf** — muallifning o'zi yozgan asl nusxa.
- **Antroponimika** — shaxs nomlari tizimini tadqiq etish.
- **Bibliografiya** — foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro'yxati.
- **Birlamchi manba** — voqea davrida yaratilgan, eng yaqin guvohlik beruvchi material.
- **Chain of custody** — fayl/hujjatning ishonchli saqlanish va uzatilish zanjiri (raqamli arxivlar uchun muhim).
- **Dalil** — manbadan ajratilgan, tekshirilgan ma'lumot birligi.
- **Deepfake** — sun'iy montajlangan audio/video; manba sifatida ehtiyotkor baholanadi.
- **Diplomatik nashr** — matnni ko'chirgandek, imlo va xatolari bilan beruvchi nashr.
- **Diplomatika** — rasmiy hujjatlarning tuzilishi va haqiqiylikini tadqiq etish.
- **Dittografiya** — so'z/satrning adashib ikki marta yozilishi.
- **DMP (Data Management Plan)** — ma'lumotlarni saqlash, ulashish va arxivlash rejasi.
- **Emendatsiya** — dalilga tayangan holda matndagi xatoni tuzatish.

- **Epigrafika** — tosh, metall, yog‘och va b. ustidagi bitiklarni o‘rganish.
- **Etik me‘yorlar** — informant roziligi, mualliflik huquqi, ruxsatnomalar va h.k.
- **Etimologiya** — so‘zning kelib chiqishini o‘rganish.
- **Etnografik manba** — urf-odat, marosim, kiyim, uy-joy va h.k.; maydon tadqiqoti bilan yig‘iladi.
- **EXIF** — fotosurat metama‘lumoti (vaqt, qurilma, koordinata).
- **Fakt** — dalillar bilan tasdiqlangan tarixiy hodisa/holat.
- **Falsifikatsiya** — ataylab soxtalashtirish.
- **Fihrist (katalog, kartoteka)** — arxiv/kutubxona materiallarini izlash ro‘yxati.
- **Filigran (suv belgisi)** — qog‘ozdagi belgi; kelib chiqish va sanani aniqlashga yordam beradi.
- **Folklor manbasi** — doston, afsona, ertak, marosim qo‘shiqlari; variantologiya va motiv-indeks bilan tekshiriladi.
- **Gazetteer** — tarixiy/hozirgi toponimlarni moslashtiruvchi ma‘lumotnoma bazasi.
- **Geraldika** — gerb, tamg‘a, nishon va ramzlar tizimi.
- **GIS** — manbalarni fazoviy (xarita) tahlil qilish tizimi.
- **Glossariy** — maxsus so‘z va atamalar izohli ro‘yxati.
- **Haplografiya** — takrorlanishi kerak bo‘lgan bo‘lakning tushib qolishi.
- **Heuristika** — manbani izlash va topish usullari (katalog, fihrist, arxiv ro‘yxati).
- **Hermenevtika** — matn ma‘nosini davr ruhi va tilida talqin qilish.

• **Homeoarkton** — oʻxshash boshlanishlar sabab satr sakrashi.

• **Homeoteleuton** — oʻxshash tugashlar sabab satr sakrashi.

• **Ikkilamchi manba** — birlamchi manbalarga tayangan holda keyinroq yozilgan tadqiqot/sharh.

• **Ilmiy-doktrinal matn** — fiqh risolasi, fatvo, aqida sharhi, tibbiy/astronomik traktat, ziji va b.

• **Iqtiboslash** — manbaga izchil havola berish (Chicago/Harvard/GOST va b.).

• **IIIF** — qoʻlyozma tasvirlarini almashish/koʻrish uchun ochiq protokol.

• **ichki tahlil** — mazmun, mantiq, til-üslub, kontekst, muallif maqsadi va boshqa manbalar bilan qiyos.

• **Ichki/tashqi manba** — mahalliy (ichki) va xorijiy (tashqi) kuzatuvchi yaratgan material.

• **Incipit / Explicit** — matnning boshlanishi / tugashi formulalari (qoʻlyozma identifikatsiyasi).

• **Inventar daftari** — fondagi ashyo (qoʻlyozma)lar rasmiy roʻyxat kitobi.

• **Inventar raqam (ashyo raqami)** — arxiv/kutubxona obyekti uchun noyob identifikator.

• **Interpolatsiya** — keyinchalik kiritilgan qoʻshimcha matn.

• **Ishonchlilik darajalari** — birlamchi/ikkilamchi/uchlamchi manbalar tasnifi.

• **Janr aniqlash** — hujjat turini belgilash (vaqfnoma, farmon, ijara, oldi-sotdi va b.).

• **Kalendar konversiyasi** — hijriy–milodiy (yoki boshqa) sanalarni oʻgirish.

- **Kartografik manba** — xarita, atlas (proyeksiya, legenda muhim).
- **Kataloglashtirish** — fond hujjatlarini yagona qoidalar asosida ro‘yxatga olish.
- **Kodikologiya** — qo‘lyozmaning “jismi”: qog‘oz, siyoh, bog‘lov, muqova, suv belgisi va b.
- **Kolofon (xotima)** — qo‘lyozma oxiridagi ko‘chirish joyi, vaqti, kotib ismi va b.
- **Kompilatsiya** — bir necha manbadan jamlab yozilgan asar.
- **Konjektura** — ehtimoliy ilmiy taxmin asosida tiklangan o‘rin.
- **Ko‘rsatkich (indeks)** — shaxslar, joylar, atamalar bo‘yicha alifbo tartibidagi ro‘yxat.
- **Lectio brevior** — qisqaroq o‘qish ba‘zan asliga yaqin bo‘lishi ehtimoli.
- **Lectio difficilior** — qiyinroq o‘qish odatda asliga yaqinroq bo‘lishi ehtimoli.
- **Lingvistik manba** — tarixiy termin va atamalar (masalan: xiroj, zakot, suyurg‘ol va b.).
- **Manba** — o‘tmishni bevosita/bilvosita aks ettiruvchi yozma, moddiy, og‘zaki, tasviriy yoki texnik yodgorlik.
- **Manba tahlili** — manbani ishonchlilik nuqtayi nazaridan tekshirish jarayoni.
- **Manba xaritasi** — mavzu bo‘yicha mavjud manbalar turlari va manzillari ro‘yxati.
- **Marginaliya** — sahifa chetidagi eslatmalar, egalik yozuvlari, to‘g‘rilashlar.
- **Matbuot manbasi** — gazeta/jurnal; muharrir siyosati va senzura izlari tahlil qilinadi.

- **Metrologiya** — tarixiy oʻlchov birliklari (ogʻirlik, masofa, sath).
- **Moʻtabar nusxa** — saqlanishi/toʻliqligi yaxshi, ishonchliligi yuqori nusxa.
- **Moddiy (ashyoviy) manbalar** — arxeologik topilmalar, inshoot qoldiqlari, numizmatika, sfragistika, epigrafika va b.
- **Muhr** — shaxs/idoraga tegishli tamgʻa; huquqiy tasdiq va provenans dalili.
- **Narrativ manba** — tarixiy solnoma, geografik-kosmografik asar, tarjimai hol (tazkira), memuar, sayyoh/elchi esdaligi.
- **Normalizatsiya siyosati** — nashrda imlo, punktuatsiya va yozuv meʼyorlarini belgilash.
- **Numizmatika** — tarixiy tangalar (legenda, zarbxona, vazn-oʻlchov).
- **OCR/HTR** — bosma/qoʻlyozma matnni avtomatik tanish texnologiyalari.
- **Ochiq litsenziya** — qayta foydalanish va attribusiyani tartibga soluvchi CC litsenziyalari.
- **Onomastika** — nomlar tizimi (toponimika, antroponimika va b. ning umumiy sohasi).
- **Paleografiya** — yozuv turlari va ularning xronologiyasi (kufiy, naskh, nastaliq, uygʻur, kirill, lotin...).
- **Paratekst** — matn atrofidagi elementlar: sarlavha, muqaddima, izohlar, miniatyura va b.
- **Plagiarizm** — begona matnni manbasiz oʻzlashtirish.
- **Protokollashtirish** — tekshiruv va qarorlarni hujjatlashtirib borish.
- **Provenans** — manbaning kelib chiqish tarixi va egalar zanjiri.

- **Qadimiy nusxa** — muallif hayoti davrida yoki ko'p o'tmay ko'chirilgan nusxa.
- **Qiyosiy usul** — turli manbalardagi bir hodisani solishtirib tekshirish.
- **Radiokarbon datalash** — organik qoldiqlarni ^{14}C bo'yicha sanalash.
- **Raqamlashtirish** — skan, metama'lumot (metadata), fayl nomlash, zaxiralash (backup), OCR.
- **Rasmiy hujjat** — farmon, yorliq, inoyatnoma, vaqfnoma, devon daftar, soliq ro'yxati, rasmiy maktub.
- **Rubrikatsiya** — matnda sarlavha/bo'limlarni qizil/ajratilgan rang yoki yozuv bilan belgilash.
- **Semasiologiya** — so'z ma'nolarining o'zgarishini tahlil qilish.
- **Senzura** — matbuotdagi cheklov va yo'riqlar; kontekstda hisobga olinadi.
- **Sfragistika** — muhrlar va ularning yozuv/ramzlarini o'rganish.
- **Sigla** — qo'lyozma/variantlarni belgilash uchun ishlatiladigan qisqartmalar.
- **Statistik manba** — aholi ro'yxati, yilnoma, soliq taqsimoti.
- **Stemma codicum** — nusxalar o'rtasidagi genealogik daraxt.
- **Stratigrafiya** — arxeologik qatlamlarning ketma-ketligi.
- **Tadqiqot zanjiri** — dalil → fakt → xulosa; har bosqichda manbalararo qiyos shart.
- **Talqin** — faktlar tizimi asosida berilgan ilmiy izoh.
- **Tasviriy manba** — miniatyura, devoriy rasm, muraqqa'.

- **TEI-XML** — matnni strukturaviy belgilash va tavsiflash standarti.
- **Texnik manbalar** — foto, kino, radio-TV yozuvlari, raqamli arxivlar, ijtimoiy tarmoqlardagi birlamchi materiallar.
- **Terminus ante quem** — “undan oldin” sanalash chegara vaqti.
- **Terminus post quem** — “undan keyin” sanalash chegara vaqti.
- **Tekstologiya** — matn nusxalari, variantlar, xatolar, emendatsiya va ilmiy nashr apparatini o‘rganish.
- **Transkripsiya** — talaffuzga yaqin fonetik ko‘chirish.
- **Transliteratsiya** — boshqa yozuvga harfma-harf ko‘chirish.
- **Triangulyatsiya** — bitta masalani kamida ikki-uch turdagi manba bilan tasdiqlash.
- **Toponimika** — joy nomlari tizimi; tarixiy geografiyani tiklashda muhim.
- **tashqi tahlil** — muallif, sana, provenans, material, yozuv, muhr, suv belgisi, nusxa zanjiri va b. ni tekshirish.
- **Uchlamchi manba** — qo‘llanma, ensiklopediya kabi umumlashtiruvchi, ikkilamchidan ham keyingi darajadagi material.
- **Variantologiya** — folklor va matnlardagi variantlarni tizimli tahlil qilish.
- **Versiya nazorati** — matn o‘zgarishlarini nazorat qilish (Git, changelog, audit trail).
- **Xronogramma** — abjad hisobida sana/voqea yashirilgan bayt/ibora.
- **Xronologiya** — vaqt tizimi; sanalash usullari.

• **Yordamchi manba** — tayanch manbani to'ldiruvchi, qiyos va izoh uchun jalb etiladigan material.

• **Yozma manbalar** — rasmiy-huquqiy, boshqaruv-hisob, narrativ, ilmiy-ensiklopedik, diniy-doktrinal, kartografik-statistik, matbuot va b.

• **Chig'atoy ulusi** — Chingizxon vafotidan so'ng Movarounnahrni o'z ichiga olgan siyosiy ulus; XIV asr o'rtalarida parchalandi.

• **Mo'g'uliston** — XIV asr 40-yillarida Yettisuv-Qoshg'arda mo'g'ullar tuzgan mustaqil davlat nomi.

• **Dorug'a / bosqoq** — Mo'g'ul hukmdorlari tayinlaydigan mahalliy nazoratchi-amaldor.

• **Xiroj** — Asosiy yer-soliq; sug'oriladigan yerda hosilning ~1/3 qismi, lalmi yerda ~1/4 atrofida undirilgan.

• **Tamg'a** — Savdo-sotiqdan olinadigan boj/savdo belgisi va solig'i.

• **Qopchur (yasog'i)** — Ko'chmanchi aholidan olinadigan jon boshiga yoki chorvaga soliq turi.

• **Begor** — Aholidan majburiy mehnat (soliq-jarima turi sifatida).

• **Ulus** — Katta hududiy-ma'muriy birlik; Temuriylarda ham imperiya tarkibi shu bo'linmalar asosida yuritilgan.

• **Temur tuzuklari (Tuzuki Temuriy)** — Temurning siyosiy-ijtimoiy "qonun-qoida"lari va pand-nasihatlarini jamlagan risola; qo'shin tuzilishi, soliq, mansab va boshqaruv tartiblari bayon etiladi.

• **"Zafarnoma" (Nizomiddin Shomiy)** — 1402-1404 yillarda yozilgan Temur tarixining ilk, sodda tildagi rasmiy rivoyati.

• **“Zafarnoma” (Sharafuddin Ali Yazdiy)** — 1424–1425 yillarda yakunlangan nufuzli adabiy-tarixiy asar; Shomiyga tayansa-da, yangi ma’lumotlar bilan boyitilgan.

• **“Ro‘znomai g‘azovati Hindiston” (G‘iyosiddin Ali)** — Temurning Hindistonga yurishi bo‘yicha 1399–1403 yillarda yozilgan kundalik, strategiya-taktika va safar tafsilotlarini beradi.

• **Klavixoning “Kundaliklari”** — 1403–1404 yillarda Temur saroyiga kelgan ispan elchisining yo‘l xotiralari; Samarqandning iqtisodiy-siyosiy manzarasini birlamchi guvoh sifatida tasvirlaydi.

• **“Tarix-i jahonkushoy” (Alouddin Atomalik Juvayniy)** — XIII asrdagi mo‘g‘ullar, Xorazm va Eron voqealari haqida 3 qismli yirik tarixiy asar.

• **“Jome‘ at-tavorix” (Rashiduddin Fazlulloh)** — 1301–1311 yillarda tuzilgan ensiklopedik umumiy tarix; turk–mo‘g‘ul va O‘rta/Markaziy Osiyo tarixini keng qamrab oladi.

FOYDALANISH UCHUN TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ahmad Zakiy Validiy To‘g‘on. Bo‘linganni bo‘ri yer. — Toshkent: Adolat, 1997.
2. Ahmedov B.A. Tarixdan saboqlar. — Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
3. Абиджанова Д. Маверауннахр эпохи правления Амира Темура в англоязычной историографии 60-90-х годов XX в. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 2001.
4. Алимова Д.А. История как история, история как наука. Т. I. История и историческое сознание. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
5. Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Средней Азии. История и историография колониальной политики царизма в Туркестане (1867- 1917). –Т.: Фан, 1995.
6. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии. XVI—XVIII вв. (Писменные памятники). — Ташкент: Фан, 1985.
7. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари (қадимги замон ва Ўрта асрлар). – Т., 2001.
8. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари (қадимги замон ва Ўрта асрлар). – Т., 2001.
9. Аҳмедов Б. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари. Т: “Чўлпон”. 2003.
10. Вахабова Б. Памятники арабоязычной биографической литературы XII-XIV веков как источник для истории культуры Средней Азии// Автореф... дисс. канд. филол. наук. — Ташкент, 1970.

11. Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Выпуск 1. — М.: Наука, 1989.

12. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik. — Toshkent: TDShI, 2000.

13. Hoshimov S. Manbashunoslik va tarixshunoslik. O'quv-uslubiy qo'llanma. — Andijon, 2018.

14. Илҳомов З. Тарих фани методологияси. — Т., 2013.

15. Илҳомов З. Тарих фани методологияси. — Т., 2013. 9. Саидкулов Т.С. Очерки историографии истории народов Средней Азии. часть I. — Т.: Ўқитувчи, 1990.

16. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники Российской истории.-М.: 1998.

17. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. Соч. IV том. - М., - Л., 1957.

18. Madraimov A., Fuzailova U. Tarixiy manbashunoslik. O'quv qo'llanma. — Т.: Fan, 2010.

19. Madraimov A., Fuzailova U. Tarixiy manbashunoslik. O'quv qo'llanma. — Т.: Fan, 2010.

20. Manbashunoslikdan ma'ruzalar majmuasi/ Tuzuvchi A.A.Madraimov. — Toshkent: TDPU, 2001.

21. Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan. — Toshkent: Fan, 1971.

22. Манбашунослик. Маъсул мухаррир Д.Алимова. Дарслик.-Т.Турон-Иқбол, 2019.479-б.

23. Масалиева О. История Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств в англо-американской историографии XX века. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Т., 1999.

24. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган урни. –Т.: 1993.
25. Муниров К. Хоразм тарихнавислиги. – Т.: Фан, 2000.
26. Shoniyozov K.Sh. O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni. — Toshkent: Sharq, 2001.
27. Tarixiy manbashunoslik / Tuzuvchilar: A.Madramov, G.Fuzailova.-Т.: Fan. 2006.
28. Tarixiy manbashunoslik muammolari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari (2003-yil 25 aprel). — Toshkent: Universitet, 2003.
29. Tarixiy manbashunoslikning dolzarb muammolari (ilmiy-amaliy anjumanlar materiallari)/ Tuzuvchilar: A.A.Madramov, G.S.Fuzailova. - Toshkent: TDPU, 2001.
30. Temuriylar davri madaniy yodgorliklari. 1-kitob. — Toshkent: 2003.
31. Раҳмон Н. Турк хоқонлиги. – Т.: А.Қодирий ном. нашр., 1993.
32. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
33. Содиқов Қ. Кўк турк битиклари: матн ва унинг тарихий талқини. – Т., 2004.
34. Саидбобоев З. Европада Ўрта Осиёга оид тарихий-картографик маълумотлар (XVI-XIX асрлар). – Т.:Фан, 2008.
35. Саидкулов Т.С. Очерки историографии истории народов Средней Азии. Часть I. – Т.: Ўқитувчи, 1990. 16. Тарихий манбашунослик муаммолари / Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2008, 2013.
36. Саидкулов Т. Ўрта Осиё тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар –Т.: 1993

37. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители Д. Ю. Юсупова, Р.П.Джалилова. - Ташкент: Фан, 1998.

38. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Т.: 2000.

39. Страбон. География в семнадцати книгах / Перев. с греч., вступит. статья и коммент. Г.А.Стратановского. - Москва: ОЛМА-Пресс, 2004.

40. Сыма Цян. Исторические записки. – М., 2003.

41. Тарихий манбашунослик муаммолари / Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2008, 2013.

42. Фузаилова Г., Мадраимов А. Манбашунослик– Т.: Фан, 2007.

43. Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. – Т.: Маънавият, 2001.

44. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар: Қадимий ва илк ўрта аср хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар. – Фарғона, 2013.

45. O'zbekiston tarixi /R.X. Murtazoyeva tahr. ostida. — Toshkent, 2003.

46. O'zbekistonning islom sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi / Mas'ul muharrirlar: B.A.Abduxalimov, Z.I.Munawarov.-T.-Samarqand. 2007.

47. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston Sovet mustamlakasi davrida / Tuzuvchilar M. Jo'rayev va boshqalar. — Toshkent: Sharq, 2000.

48. Қажумов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиқов Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Т.: Ёзувчи, 2000.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ORIENTAL UNIVERSITETI**

Nishanova Dildora Komiljonovna

**MANBASHUNOSLIK:
tavsif va tadqiq**

**Uslubiy qo‘llanma
I kitob**

Litsenziya AI № 032465 / 15.07.2022
Bosishga ruxsat etildi: 25.11.2025 Ofset qog‘oz.
Qog‘oz bichimi 64x84 1/16 Times garniturası. Shartli bosma tobog‘i
7.75 Nashr hisob tobog‘i 7,20. Adadi 50

«ZAMON POLIGRAF» OK
bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, Yunusobod tumani,
Bobodehqon mahallasi, 45 uy.